

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота магістра
з теми:
«Культурно-просвітницька діяльність української інтелігенції наприкінці
XIX – на початку XX ст.»

Виконала: здобувачка II курсу
заочної форми здобуття вищої освіти
історичного факультету
спеціальності 014 Середня освіта
(Історія)
за освітньо-професійною програмою
Середня освіта (Історія)
Ist1-M23z групи другого
(магістерського) рівня вищої освіти
навчання
Коротун Катерина Миколаївна

Науковий керівник: Газін Володимир
Володимирович, доктор історичних
наук, доцент кафедри історії України

Рецензент

ЗМІСТ

ВСТУП	3
--------------	----------

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
--	--

РОЗДІЛ 2. УЧАСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИХ ПРОЦЕСАХ	
--	--

РОЗДІЛ 3. «ПРОСВІТИ» ЯК ФОРМА ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ	
--	--

РОЗДІЛ 4. КНИГОВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ	
---	--

ВИСНОВКИ	
-----------------	--

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	
--	--

ВСТУП

У другій половині XIX – на початку XX століття українські землі, що перебували у складі Російської імперії, стали ареною активних національних рухів та політичної боротьби. Ці події стали важливим чинником визвольних змагань українського народу, демонструючи тісний взаємозв'язок між національними прагненнями та політичними процесами. Дослідження цього періоду є актуальним та цінним не лише для збереження історичної пам'яті, а й для осмислення сучасних державотворчих викликів України у XXI столітті.

У цьому контексті особливого значення набуває вивчення суспільно-політичної та культурно-освітньої діяльності української інтелігенції, яка відігравала роль лідера національного руху та провідника української нації. Дослідження культурно-освітньої діяльності інтелігенції відкриває можливості для глибшого розуміння її внеску у формування національної ідентичності та розбудову культурного простору.

Культурно-освітня діяльність української інтелігенції другої половини XIX – початку XX століття є важливим елементом національно-визвольного руху. Інтелігенція не лише формувала національну свідомість українського суспільства, а й забезпечувала підґрунтя для розвитку культурної, освітньої та видавничої справи. Завдяки її зусиллям було організовано просвітницькі осередки, активізовано книговидання, а також створено сприятливе середовище для формування нової генерації української еліти. Дослідження цієї діяльності не втрачає актуальності й у XXI столітті, оскільки дозволяє краще зрозуміти механізми культурного розвитку та державотворення в сучасній Україні.

Об'єктом дослідження є комплекс соціально-економічних, суспільно-політичних та соціокультурних змін, що відбувалися на території Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX століття. Особлива увага приділяється українським землям, де ці зміни сприяли формуванню нової

соціальної верстви – інтелігенції, яка стала рушієм національного відродження.

Предметом дослідження виступає культурно-освітня діяльність української інтелігенції, її роль у розвитку просвітницької роботи, книговидавання та підтримці національно-культурного руху.

Мета дослідження полягає у виявленні та аналізі напрямів, форм і методів діяльності української інтелігенції, її внеску у розвиток суспільно-політичного життя та реалізації націєтворчого потенціалу українства. Для досягнення цієї мети використано широкий спектр джерел: архівні документи, спогади учасників подій, а також узагальнення історіографічних напрацювань.

Виходячи із формулювання предмету та мети роботи, автором визначаються наступні завдання дослідження:

1. Аналіз джерельної бази та історіографії, а саме з'ясування ступеня наукової розробки теми та визначення основних підходів до її вивчення.
2. Дослідження участі української інтелігенції в національно-культурних процесах, виявлення ключових подій та активностей, що сприяли відродженню національної самосвідомості.
3. Висвітлення діяльності просвітницьких осередків – зокрема організацій типу «Просвіти», їх впливу на громадське життя та культурний розвиток.
4. Аналіз книговидавничої діяльності інтелігенції – з'ясування її ролі у популяризації української мови, літератури та формуванні національного інформаційного простору.

У хронологічному відношенні. Дослідження охоплює період із кінця XIX століття до 1917 року – часу, що став вирішальним для становлення української інтелігенції як самостійної соціальної верстви. Нижня межа пов'язана з активізацією національно-культурного руху у 70-80-х роках XIX століття, а верхня – із 1917 роком, коли інтелігенція стала одним із ключових гравців Української національно-демократичної революції 1917-1921 років.

Територіальні межі дослідження охоплюють 9 українських губерній Російської імперії, що історично позначалися як Наддніпрянська Україна.

Робота ґрунтується на принципах історизму та об'єктивності, із застосуванням загальнонаукових та спеціальних історичних методів: індукція та дедукція – для виявлення загальних закономірностей на основі аналізу конкретних фактів і навпаки. Аналіз і синтез – для виокремлення окремих аспектів діяльності інтелігенції та їх об'єднання у цілісну картину. Класифікація та систематизація – для впорядкування отриманих даних та їх структурованого представлення. Порівняльний аналіз – для зіставлення діяльності інтелігенції у різних регіонах та в різні періоди часу. Історико-біографічний метод – для дослідження біографій видатних представників інтелігенції та їх внеску у просвітницьку діяльність. Статистичний метод – для обробки кількісних даних про обсяги книговидання, чисельність учасників просвітницьких заходів тощо.

Відзначаючи наукову новизну та практичне значення дослідження. наголошуємо на тому, що вивчення діяльності інтелігенції кінця XIX – початку XX століття дозволяє глибше зрозуміти процес формування української національної ідентичності та роль інтелігенції у цьому процесі. Практична цінність роботи полягає у можливості використання її результатів для: підготовки узагальнюючих курсів із історії України, культурології та інтелектуальної історії; викладання нормативних курсів та спецкурсів з історії культури, політології та історичного краєзнавства; розробки підручників і навчальних посібників для закладів вищої освіти.

Окрім того, матеріали дослідження можуть слугувати основою для подальших наукових розвідок, спрямованих на поглиблене вивчення діяльності інтелігенції у контексті суспільно-політичних та культурних процесів.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Історичні періоди, позначені катаклізмами, кризами, революціями, військовими конфліктами та реформами, традиційно привертають особливу увагу науковців. Дослідження української інтелігенції та інших національних об'єднань відбувалося в межах кількох етапів, кожен із яких має свої особливості та підходи. Умовно історіографію цього питання можна поділити на чотири періоди:

1. Кінець XIX – початок XX ст. – час безпосереднього осмислення діяльності інтелігенції.
2. Радянська історіографія (1920-ті – перша половина 1950-х рр.) – період обмежень і цензури наукових досліджень.
3. Історіографія 1950-х – початку 1990-х рр. – час часткового відновлення наукових традицій.
4. Сучасна історіографія – період осмислення й переосмислення на основі доступу до архівів і нових джерел.

Перші спроби аналізу культурно-освітньої діяльності інтелігенції належать безпосереднім учасникам та ідеологам тогочасних національних рухів. Вагомий внесок у цей процес зробили видатні діячі як підросійських, так і підавстрійських українських земель: І. Франко [148], М. Павлик, О. Барвінський, Ю. Бачинський, М. Ганкевич, Д. Антонович [2-3], В. Дорошенко, Д. Дорошенко [14-15, 45-46], М. Порш, М. Міхновський [31-32], М. Грушевський [44], Б. Грінченко [6], С. Єфремов [20], Є. Чикаленко, М. Залізняк та інші. Їхні роботи стали не лише цінними джерелами з історії України, а й основою для подальшого розвитку наукової думки.

Особливо помітний внесок зробили свідки та учасники українського національного руху кінця XIX – початку XX ст., серед яких – Ю. Бачинський,

Б. Грінченко [6], М. Грушевський [44], Д. Донцов, В. Дорошенко [45-46], М. Залізняк, С. Єфремов [20], С. Петлюра, М. Порш, О. Скоропис-Йолтуховський, Л. Цегельський та інші. Їхні роботи не лише висвітлюють події, а й надають уявлення про стан політичної думки того часу.

Примітно, що увагу до українського руху приділяли і його опоненти — представники великодержавної шовіністичної ідеології. Серед них були А. Савенко, А. Стороженко, П. Струве та С. Щоголев, які часто походили з українського середовища. Наприклад, у 1912 році до 40% членів «Клуба русских националистов города Киева» були етнічними українцями. Деякі з цих опонентів залишили по собі праці, що мають історичну цінність, попри їхню тенденційність. Одним із прикладів є книга С. Щоголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма», видана у 1912 році, яка, хоч і написана з позиції українофобії, все ж містить значний фактичний матеріал.

Період 1920-х років розпочався зі спроб неупередженого висвітлення питань української інтелігенції, проте вже в 1930-ті роки радянська влада запровадила жорстку ідеологічну цензуру. Багато провідних науковців було фізично знищено або позбавлено можливості займатися дослідницькою діяльністю. Основна увага досліджень зосередилася на темах, що відповідали ідеологічним вимогам радянської влади.

Паралельно із радянською історіографією активно розвивалася наукова думка української діаспори. Українські емігрантські центри у Варшаві, Львові, Празі, Лондоні стали майданчиками для опрацювання політичної історії України. Завдяки доступу до західної історіографії та відсутності радянської цензури, зарубіжні дослідники змогли глибше та неупереджено висвітлювати питання української інтелігенції. Серед відомих діячів цього періоду – О. Терлецький, П. Феденко, Д. Дорошенко [14,15] та інші.

Попри обмеженість доступу до архівів, дослідники з діаспори створили ґрунтовні праці, присвячені національно-визвольному руху та ролі інтелігенції у цьому процесі. Ці роботи мають не лише історичну, а й

історіографічну цінність, оскільки висвітлюють ідеї, події та процеси крізь призму національних інтересів.

Дослідження суспільно-політичного життя України другої половини XIX – початку XX ст. відбувалися у складних умовах. З одного боку, українські історики діаспори намагалися глибше осмислити національний рух, не обмежуючи себе ідеологічними догмами. З іншого боку, радянські історики розглядали прояви українського націоналізму крізь призму радянської ідеології, часто ототожнюючи їх із «буржуазним націоналізмом».

Попри суттєві відмінності у підходах і доступі до джерел, як радянські, так і зарубіжні дослідники визнавали значну роль інтелігенції у генезі українського партійно-політичного життя кінця XIX – початку XX ст. Саме інтелігенція стала рушійною силою культурно-освітньої діяльності та ключовим агентом національного відродження.

Історіографія культурно-освітньої діяльності української інтелігенції пройшла складний шлях. Починаючи з безпосередніх учасників руху кінця XIX – початку XX ст. і закінчуючи дослідниками діаспори та радянської науки, кожен етап вніс свій внесок у розуміння цього процесу. Особливої уваги заслуговує внесок діячів української еміграції, які зберегли тяглість наукових традицій та створили ґрунтовні праці на основі доступних матеріалів і західних методологій. Радянська історіографія, попри ідеологічні обмеження, також внесла певний вклад у систематизацію знань про діяльність української інтелігенції. У сучасній історіографії продовжуються спроби інтеграції різних підходів та об'єктивного висвітлення ролі інтелігенції в історії України.

Третій етап історіографічного дослідження суспільно-політичного життя в Україні другої половини XIX – початку XX століття та участі в ньому української інтелігенції охоплює період від другої половини 1950-х до початку 1990-х років. Цей етап не приніс істотних змін чи значної новизни у підходах радянської історіографії. Попри це, у 1960-х роках, під впливом

хрущовської відлиги, було опубліковано низку праць, у яких частково висвітлювалися окремі аспекти досліджуваної проблематики.

Вивчення українського національного руху початку ХХ століття в радянській історіографії залишалося малодослідженою темою. Згідно з поглядами дослідників, концепція національного руху все ще перебувала на стадії розробки. Радянські історики були змушені уникати цієї теми, оскільки будь-яка спроба концептуалізації могла спричинити звинувачення у «буржуазному націоналізмі» чи ідеологічній співпраці з ворогом. Внаслідок цього частина науковців зосереджувалася на економічній тематиці чи робітничому русі, а інші брали участь у «боротьбі з націоналізмом». Ті ж, хто намагався досліджувати український національний рух об'єктивно, зазнавали репресій або були вилучені з наукового середовища. Як наслідок, український національний рух у радянській історіографії або замовчувався, або висвітлювався крізь призму «буржуазного націоналізму».

У 1960–1980-х роках деякі історики, такі як В. Борисенко [60-61], В. Дядиченко, В. Сарбей [118, 134-135] та К. Тарнавський, у своїх працях торкалися окремих аспектів суспільно-політичного життя України та ролі інтелігенції в ньому. Водночас, більш ґрунтовні дослідження проводилися за межами СРСР. Науковці з української діаспори, серед яких А. Жук, О. Оглоблин [124], В. Січинський [140-141] та М. Стахів, досягли значних успіхів у вивченні визвольних змагань українців як у Російській імперії, так і в Австро-Угорщині. Їхні праці були важливими для формування державницької концепції українського національного руху початку ХХ століття, яка домінувала в зарубіжній історіографії. Хоча погляди діаспорних дослідників інколи піддавалися критиці, їхні праці і досі залишаються вагомими з точки зору пізнавальної цінності.

Особливої уваги заслуговують роботи І. Огієнка, який досліджував історію української культури, мови та друкарства. Його праці, зокрема «Історія українського друкарства» (1925) [121], тривалий час зберігалися у бібліотечних спецсховах, а тому залишалися малодоступними навіть для

науковців. У цьому виданні автор простежує розвиток друкарської справи в Україні, а також досліджує загальні тенденції розвитку української культури на межі XIX–XX століть. Інша фундаментальна праця Огієнка – «Історія української літературної мови» [122] – була визнана ідеологічно неприйнятною за радянських часів. Вона містить глибокий аналіз становлення та розвитку української мови, підкреслює її «незнищенність» та обґрунтовує її самобутність у контексті постійних обмежень і заборон. У своїх працях учений аргументовано спростовує теорії про «єдину колыску» для української, білоруської та російської мов.

Останній, сучасний період історіографії, що розпочався після відновлення незалежності України, триває донині. Цей період відзначається активізацією наукової роботи та залученням значного фактичного матеріалу для вивчення суспільно-політичного життя України другої половини XIX – початку XX століття. Особлива увага приділяється дослідженню діяльності інтелігенції у сфері науки та культури. Зросла кількість публікацій та праць, у яких висвітлюються різні аспекти українського національного руху та участь інтелігенції в ньому. Сучасна історіографія прагне до об'єктивного і неупередженого відображення історичних процесів, відмовляючись від радянських ідеологічних обмежень.

Початок системного дослідження історії української інтелігенції у незалежній Україні пов'язують із публікацією в 1991 році монографії Н. А. Шип під назвою «Інтелігенція на Україні (XIX ст.): Історико-соціологічний нарис». Авторка, яка була провідною науковою співробітницею відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України АН УРСР, здійснила глибокий аналіз професійного складу, матеріальних умов та громадсько-політичної діяльності інтелігенції підросійської України. Крім того, Н. Шип звернула увагу на різноманітні підходи до визначення понять «інтелігенція» та «інтелігентність». Вона трактувала інтелігентність як внутрішній стан особистості, рівень її духовної культури, тоді як інтелігенцію розглядала як соціальну групу в структурі суспільства.

Ключовим критерієм належності до інтелігенції, на думку Н. Шип, є зайнятість розумовою працею, яка може реалізовуватися у трьох основних напрямках: 1. Творча діяльність, продуктом якої є твори з духовною цінністю (наприклад, твори письменників, художників). 2. Праця у сфері послуг, що поєднує результати праці з творчим процесом (зокрема, діяльність учителів, лікарів). 3. Розумова праця у виробничій сфері, яка забезпечує створення матеріальних цінностей (наприклад, інженери, агрономи). За цими критеріями дослідниця не включала чиновництво до інтелігенції, а виділяла його в окрему соціально-професійну групу державних службовців. Також уперше у вітчизняній історіографії Н. Шип проаналізувала участь української інтелігенції в культурних та громадсько-політичних процесах ХІХ ст., заклавши основи для подальших наукових студій у цій сфері.

Ініціативу Шип підхопив на початку 1990-х років Г. В. Касьянов, її колега з Інституту історії України НАН України. Його наукові зацікавлення були зосереджені на українській інтелігенції, політичних партіях та проблемах єдності національного руху. На відміну від Н. Шип, Касьянов вважав інтелігенцією також представників інтелектуальної праці у сфері управління, а студентство пропонував розглядати не як маргінальну соціальну групу, а як частину інтелігенції.

Історії національного руху та українського відродження ХІХ ст., а також питанням ролі інтелігенції в цих процесах були присвячені колективні монографії співробітників Інституту історії України НАН України. Зокрема, «Нариси з історії українського національного руху» (1994) [118] та «Українське питання в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)» (1999) заклали основи для подальшого наукового осмислення цих тем. Значний внесок у дослідження цієї проблематики зробив професор В. Г. Сарбей, який очолював відділ історії України ХІХ – початку ХХ ст. у 1979–1999 роках. У своїй фундаментальній праці «Національне відродження України» (1999) [118], яка увійшла до 9-го тому п'ятнадцятитомного видання «Україна крізь віки», він синтезував своє бачення процесу українського

національного відродження, здійснивши перехід від марксистсько-ленінської до національної концепції української історіографії.

Серед провідних сучасних дослідників українського відродження XIX ст. та інтелектуальної еліти України варто відзначити С. Єсельчика, який розпочав свою наукову діяльність у відділі історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, а нині представляє канадо-американську україністику.

Сьогодні вивчення історії України XIX – першої половини XX ст. та питань українського національного руху продовжується під керівництвом О. П. Реєнта – заступника директора Інституту історії України НАН України та керівника відділу історії України XIX – початку XX ст. Основна увага зосереджується на дослідженні участі різних соціальних верств (студентів, військових, матросів, ліберальної інтелігенції) у суспільно-політичному житті цієї доби. Значний обсяг наукового матеріалу вже напрацьовано з питань діяльності українських представників у Державних Думах Російської імперії.

З проголошенням незалежності України у 1991 році вітчизняні історики отримали можливість об'єктивно переосмислити участь інтелігенції у національно-визвольних змаганнях українців початку XX ст. Для цього періоду історіографії характерною є зростаюча співпраця українських та іноземних науковців, а також відмова від ідеологічно заангажованих підходів. Українська історична наука почала орієнтуватися на принципи об'єктивності та історизму.

Дослідження історії українського національного руху та інтелігенції здійснюється через аналіз таких питань, як: розвиток української національної ідеї та державності; участь інтелігенції у національно-визвольних змаганнях; діяльність українських культурно-просвітницьких та наукових організацій.

Також зростає кількість наукових праць, присвячених національно-політичним аспектам українського відродження на початку XX ст. Серед них

виділяються монографії В. Колесника [97-98], Н. Тимчика [144] та інших дослідників, що свідчить про актуальність цієї проблематики для сучасної української історичної науки.

Таким чином, на сучасному етапі створено міцне підґрунтя для підготовки узагальнювальних праць з історії української інтелігенції, а також для розширення досліджень студентських, військових та ліберально-інтелігентських рухів. Сучасний етап вітчизняної історіографії ознаменований подальшим поглибленням та розширенням дослідницьких підходів, що дозволяє формувати цілісне бачення історії української інтелігенції в контексті національно-визвольних процесів.

У сучасній українській історіографії з'явилися перші узагальнюючі дослідження, присвячені історії національного руху України кінця XVIII – початку XX ст. Серед найважливіших праць варто відзначити колективні монографії «Нариси з історії українського національного руху» (1994) [118] та «Українське питання в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.)» (1999) [147], підготовлені колективом учених Інституту історії України НАН України. У 1996 році побачив світ навчальний посібник львівського історика Я. Грицака «Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст.» [68], який представив нову концепцію української історії модерної доби. Ця концепція відобразила актуальні досягнення як української, так і світової науки, зосередивши увагу на складному й суперечливому процесі українського націотворення. Автор наголосив на необхідності інтеграції сучасних західних теорій та інтерпретацій у вітчизняну історіографію.

Відповіддю на ці історіографічні виклики стала монографія київської дослідниці Н. Щербак «Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)» [153], де проаналізовано політику царського уряду та її вплив на українське суспільство.

Значну увагу у вищезгаданих працях приділено й ролі української інтелігенції у суспільно-політичних процесах. Однак ці дослідження лише частково висвітлюють історію українського національного руху в його політичному вимірі, перехід до якого відбувся наприкінці XIX – на початку XX ст. Через це необхідною є подальша наукова розробка окремих аспектів та етапів національно-визвольного руху українців наприкінці XIX ст. та до 1917 року.

Важливим здобутком сучасної української історіографії є розвиток історичної біографістики, що стосується постатей провідних діячів українського національного руху та інтелектуальної еліти. Дослідники, зокрема І. Верба [61], І. Гирич [66], Т. Демченко, О. Донік, А. Катренко [94], В. Короткий, В. Кравченко, Н. Миронець, Є. Нахлік, Т. Осташко, Є. Панкова, В. Соловійова, І. Старовойтенко, В. Ульяновський та інші, присвятили свої монографії та статті таким визначним діячам, як В. Антонович, Д. Багалій, М. Галаган, М. Грушевський, С. Єфремов, А. Жук, П. Куліш, В. Науменко, О. Русов, С. Русова, П. Стебницький, Є. Чикаленко, І. Шраг та іншим [2-3, 121, 152].

Актуальним завданням сучасної історичної науки залишається всебічне вивчення й розкриття багатогранності українського національного руху початку XX ст. Серед перспективних напрямів досліджень виділяються аналіз діяльності окремих українських політичних партій, створення портретів провідників національного руху, вивчення «українського питання» у Державній Думі, а також особливостей та взаємодії національно-визвольних змагань західних та східних українців. Необхідними також є подальші розвідки з історії українського національно-культурного, робітничого, селянського та загальнодемократичного рухів.

Окремим напрямом досліджень є аналіз суспільно-політичної активності інтелігенції. Важливе місце у цьому контексті займають дослідження революційних рухів, до яких активно долучалася інтелігенція. Зокрема, народницький рух став основою політичної активності інтелігенції

та формування більшості українських партій. Ще в першій третині ХХ ст. представники народницької історіографічної школи, зокрема М. С. Грушевський, здійснили спробу ґрунтовно осмислити витоки, ідейну основу, етапи еволюції та періодизацію українського демократичного руху ХІХ ст. Вони заклали основи оригінальної концепції українського народництва, яка стала окремим напрямом досліджень в історичній науці.

Отже, попри значний період вивчення та досягнуті результати, історіографія проблеми суспільно-політичної діяльності української інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ ст. все ще потребує розробки цілісного наукового дослідження. Подальший розвиток цього напрямку має включати як поглиблення теоретичних концепцій, так і створення комплексних праць, які висвітлюватимуть діяльність різних соціальних груп інтелігенції та їхній вплив на суспільно-політичне життя.

Дослідження будь-якої історичної тематики неможливе без залучення відповідних джерел. У цьому контексті важливо визначити основні джерела, що складають фундамент нашої роботи. Умовно їх можна поділити на дві ключові групи. До першої групи належать спогади та мемуари учасників подій. Друга група охоплює публіцистичні твори, написані ідеологами та активістами тогочасного інтелігентського руху, а також статті та матеріали, опубліковані в періодичних виданнях того часу.

Перша група джерел представлена мемуарами таких відомих діячів, як М. Драгоманов [16-18], М. Грушевський [44], Д. Дорошенко [45-46], С. Русова [54-55] та інших. З одного боку, ці спогади відображають суб'єктивне бачення авторів щодо еволюції суспільно-політичних прагнень української інтелігенції кінця ХІХ — початку ХХ ст. З іншого боку, вони дають можливість простежити розвиток ідеологічних та програмних засад інтелігенції «із середини» та в контексті найближчої історичної перспективи. Завдяки цьому сучасні дослідники отримують змогу не лише оцінити досягнення національного руху, а й усвідомити його прорахунки, що,

зрештою, завадили становленню Української держави на початку XX ст., навіть за умов її проголошення та міжнародного визнання.

Другу групу джерел становлять мемуари, написані у 1920–1930-х роках. Хоча ці твори були створені вже після подій, які є предметом нашого дослідження, вони надають цінну інформацію про особливості та суперечності досліджуваного періоду. Серед авторів таких мемуарів слід виокремити О. Лотоцького та Є. Чикаленка. Їхня унікальність полягає в тому, що ці люди були не просто спостерігачами, а безпосередніми учасниками подій на межі XIX–XX ст. Вони очолювали або активно брали участь у діяльності перших українських політичних партій, часто виступали їхніми ідеологами та лідерами.

Значна частина авторів цих мемуарів після 1920 року опинилася в еміграції (наприклад, О. Лотоцький та Є. Чикаленко), тоді як ті, хто залишився на території під радянським контролем, зазнали репресій у 1930-х роках. Їхні спогади не лише висвітлюють спектр політичних ідей і програм української інтелігенції, а й передають дух епохи, розкривають практичні кроки та стратегічні помилки інтелігенції у її прагненні до національно-державного та культурно-освітнього відродження.

Отже, джерельна база дослідження, яка включає спогади сучасників та мемуари політичних лідерів, є цінним інструментом для аналізу суспільно-політичної активності української інтелігенції кінця XIX — початку XX ст. Використання цих джерел дозволяє відтворити не лише послідовність подій, а й проаналізувати глибинні мотиви, що стояли за політичними та ідеологічними рішеннями того часу.

Не менш важливе наукове значення мають суб'єктивні праці діячів інтелігенції, такі як щоденники. Хоча документів цього типу опубліковано небагато, серед доступних варто виділити щоденники Є. Чикаленка, М. Грушевського [44], О. Кістяківського. Вони дозволяють не тільки реконструювати хронологію подій суспільно-політичного руху, а й висвітлюють особисті погляди авторів на ці явища. Крім того, за допомогою

порівняння з іншими джерелами, щоденники допомагають уточнювати факти та уточнювати перебіг подій.

Третю групу джерел становлять публіцистичні твори, написані активістами руху серед української інтелігенції. Особливу цінність мають твори, видані за життя авторів, які містять не тільки самі тексти, але й авторські коментарі, примітки тощо. Багато таких праць збереглося у відділах цінних книг. Серед них можна згадати роботи М. Драгоманова, Д. Донцова, Т. Зіньківського, В. Будзиновського, М. Порша, С. Єфремова, Л. Юркевича [11, 17, 18, 6, 37 та ін.]. Деякі з цих праць не перевидавалися в Україні після того, як були написані, а інші, наприклад роботи «революціонерів-демократів», були перевидані в радянський період у зміненому вигляді, адаптованому під радянську ідеологію.

Аналіз суспільно-політичної діяльності української інтелігенції в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. ставить важливу задачу визначення теоретичних основ, наукових принципів та методологічних засад дослідження.

У нашій роботі ми орієнтувалися на принципи історизму та об'єктивності, багатовимірності та системності, що відповідає сучасним тенденціям у світовій та вітчизняній історичній науці. Наше дослідження ґрунтується на цивілізаційному підході, включає використання таких методів, як проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, системно-структурний, біографічний, соціологічний тощо.

Ключовим принципом нашої наукової роботи є історизм, що передбачає осмислення історичних процесів як індивідуальних змін у часі. Це вимагає розгляду явищ з точки зору їхнього виникнення, розвитку та подальших змін. Використання цього підходу дозволяє нам простежити динаміку подій у хронологічному порядку. На основі цього методу вчинки представників української інтелігенції тлумачаться як результат впливу ідей, що були духовними рушіями для практичних дій, спрямованих на зміну суспільства. Реалізація цього принципу також вимагає виваженого підходу

до оцінки кожного історичного явища, порівняння різних точок зору та врахування взаємодії між дослідником і об'єктом дослідження.

Методологічною основою дослідження стали цивілізаційний підхід та соціокультурна модель пояснення історичних подій і процесів. Цей вибір зумовлений тим, що значна частина України перебувала під домінуючим впливом російської православної (євразійської) цивілізації, а також необхідністю за допомогою соціокультурної моделі розкрити багатогранність соціального життя, проникнути в глибину соціальних структур, а також дослідити українське суспільство в цілому та соціальну природу й специфіку вітчизняної інтелігенції. Для реалізації цих підходів використовувався міждисциплінарний синтез, що включав методи суміжних соціальних і гуманітарних наук – соціальної та історичної психології, політології, соціології, етнології та філософії.

Застосування проблемно-хронологічного та історико-порівняльного методів дозволило виокремити ключові проблеми досліджуваної теми, розділити роботу на періоди, виокремити етапи соціокультурної та громадсько-політичної діяльності української інтелігенції, а також простежити трансформацію її ролі в суспільстві як окремої соціально-професійної верстви, що поступово ставала опозиційною.

Таким чином, історіографія культурно-освітньої діяльності української інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст., незважаючи на значний період досліджень і досягнуті успіхи, потребує подальшої комплексної наукової розробки. Оцінка історіографії та джерельної бази дослідження дозволяє не лише визначити новизну роботи, але й окреслити перспективи подальших досліджень цієї теми. Попри значний період вивчення, проблема суспільно-політичної діяльності української інтелігенції цієї доби залишається багатогранною, і висвітлення всіх її аспектів є завданням для кількох поколінь дослідників.

Презентовані у роботі підходи, принципи та методи визначили структуру дослідження, логіку викладу матеріалу та наукову обґрунтованість

отриманих результатів. Поєднання цивілізаційного підходу з соціокультурною моделлю дозволило розкрити культурно-освітню діяльність української інтелігенції в Російській імперії у другій половині XIX — на початку XX ст. в усій її багатовимірності, враховуючи широкий спектр суспільних факторів.

РОЗДІЛ 2

УЧАСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИХ ПРОЦЕСАХ

Як відомо, з кінця XVIII ст. більшість етнічних українських земель були зосереджені в складі Російської імперії і розвивалися відповідно до векторів, визначених царським самодержавством. Разом з тим, період з кінця XVIII до початку XX ст. увійшов в українську історію як епоха українського культурно-національного відродження. За влучним визначенням П. Куліша, був період, коли міліарна енергія нації, не давши очікуваної волі й визволення, трансформувалася й перелилася в інтелектуальну. Саме інтелектуальна та творча потуга національно-культурних і наукових діячів того часу зуміла адекватно відповісти на виклики часу і звести нанівець асиміляційні зусилля поневолювачів [142, с.12]. Відповідь ця проявилася не лише в захисті духовно-культурних цінностей українського народу, а й в силу дії внутрішніх і європейських чинників їх відродженні, української національної інтелігенції, утвердженні української національної культури та формуванні модерної української нації. Більше того, в XIX ст. вплив української культури і мови на російську культуру став настільки відчутним та всеохопним, ця «культура і російський менталітет почали поступово набирати більш цивілізованих, слов'янських, чисто руських рис, а оскільки мова та етнос становлять одне нерозривне ціле, то можна говорити про початок українізації, точніше русифікації росіян» [137, с.123].

Найбільш масштабно ці процеси розвивалися в другій половині XIX ст., хоча український народ і молода інтелігенція пережили в цей час справжню зливу указів, спрямованих на підриг української мови та української культури. У другій половині XIX ст. український рух виливається в нові організаційні форми – об'єднання української інтелігенції відомі під назвами «громади», з'ява яких пов'язана з тимчасовим послабленням

цензурних утисків у кінці 50-х рр. Унаслідок активізації суспільного життя у провідних містах України (Харкові, Полтаві, Одесі, Чернігові) виникають досить численні українські організації, що провадять культурно-національну і громадсько-політичну роботу [91, с.15].

В Україні, як і в інших слов'янських країнах, у період формування націй, спрацьовували власні чинники, що сприяли розвитку культури. Знизу, тобто від народу, ними були фольклор й різноманітні культурно-мистецькі традиції, а з організуючого боку, що в нашому випадку представлений інтелігенцією – напівлегальний громадівський рух, який зародився за умов відсутності демократичних свобод в імперії Романових, однак зміг відіграти позитивну роль у розвитку культури й національної свідомості українців. Саме громадівський рух, котрий в умовах всезагального контролю з боку самодержавства зумів зайняти нішу між власне культурницькою роботою та політичними партіями, виявився тим феноменом у житті української інтелігенції, що визначив особливості і перспективи її діяльності на найближчі десятиліття в більшості суспільних форм життя. Презентуючи себе як аполітичні і недержавні групи, громади напрочуд швидко (особливо враховуючи особливості пореформеної Росії) зуміли знайти своє місце в тогочасному українському середовищі, і в цьому їх велика історична заслуга [105, с.19].

На початку 1860-х рр. громади постали у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові. Їхніх учасників, незалежно від політичних поглядів і національної приналежності, згуртовував антикріпосницький світогляд, який виявлявся насамперед у акцентованому інтересі до селянської реформи 1861 р., ініціативі щодо організації недільних шкіл задля усунення масової неписьменності трудового люду. Значною перевагою тогочасного статусу громад стало те, що громадівський рух загалом мав не суто культурницький, а й політизований характер, хоча й розпочинався переважно як культурно-національний, патріотичні акції якого виявлялися у заснуванні недільних шкіл із викладанням рідною мовою та друкуванні популярних брошур.

Реакція традиційних еліт тогочасного суспільства на діяльність українських громад була далеко неоднозначною. Зокрема, їх культурницька робота викликала незадоволення, з одного боку, представників польської шляхти Правобережної України, з іншого – правлячих кіл Росії. Адже друкування книжок і викладання у недільних школах українською мовою було кроком до зміцнення національних основ духовного життя широких народних мас. Для перших (представників місцевої польської еліти регіону) процес масового утвердження національної свідомості українців означав падіння впливів католицького універсалізму й підрив панування латині. Власне, й назву «сепаратистів» українським діячам, обвинувачуючи їх у прагненні розірвати зв'язки з історичною Польщею, першими дали ідеологи й захисники польського домінування у регіоні [28, с. 11]. Проте, будучи самі підкореною нацією, поляки вже не могли чинити серйозних перешкод громадівцям, чого не можна сказати про імперську владу.

Російське самодержавство на той час переймалося не стільки намаганнями відокремити українську мову і літературу від російської, скільки демократичними тенденціями, що проявлялись у виданнях громадівців, тобто більш не культурницькою стороною, а саме політичним контекстом громадівського руху. Однак не маючи достатніх підстав власне для політичних репресій, урядові сили розпочали наступ у тій галузі, яка видавалася їм першоосновою нонконформізму інтелігенції. Як наслідок, царизм відновив відкритий наступ на національні права корінних мешканців України, спочатку в 1862 р. закрити недільні школи, а 1863 р. заборонив (згідно з циркуляром міністра внутрішніх справ П. Валуєва) друкування науково-популярних і релігійних книг українською мовою. Зокрема, у циркулярі прямо вказувалося на те, що уряд лякає політична пропаганда, яка здійснюється під прикриттям поширення грамотності.

Як показує аналіз, валуєвський циркуляр ще більше розколов громади. Після нього дехто з громадівців послабив активність, втративши можливість легальної культурно-освітньої роботи, інші продовжували свою діяльність у

рамках законності, а треті, незважаючи на утиски з боку влади, шукали засобів для вирішення національного питання, пов'язуючи його з політичною боротьбою [135, с.149]. Одночасно саме така строкатість зумовила формування серед громадянців двох основних напрямків: культурницького та політичного, очолених відповідно В. Антоновичем і М. Драгомановим.

Одним із визначних лідерів Київської громади, фактичним символом українського культурницького руху, був В. Антонович – представник польської правобережної шляхти, який з невеликою групою своїх однодумців, а також польського етнічного походження (15 осіб, у тому числі Т. Рильський, Б. Познанський, К. Михальчук та ін.), обрав життєвий шлях наукового й громадсько-політичного діяча України [82]. У дитячі роки В. Антонович виховувався у демократичному дусі й гаряче полюбив знедолений український народ. Зацікавившись його історією, студент наприкінці 1850-х рр. став ініціатором й одним з активних учасників вивчення сільського народного життя під час літніх канікул. З 1860-х рр. розпочалася його інтенсивна наукова й суспільно-політична діяльність.

Політичний світогляд В. Антоновича формувався під впливом гуманістичних і волелюбних ідей кирило-мефодіївців (їх він засвоював лише з усних переказів та літературних джерел, бо їхня програма як політичний документ стала відомою лише у 1880-х рр.). Його патріотичні устремління, проголошення суверенності людського сумління, духовної й фізичної свободи були співзвучними ідеям західноєвропейських мислителів.

В «Моей исповеди», надрукованій у журналі «Основа» у 1862 р., В. Антонович повідомив, що порвав із національними упередженнями польської шляхти, яка ніяк не хотіла відмовлятися від своїх зазіхань на українські землі. 1860-ті рр. В. Антонович вважав несприятливими для політичної боротьби. Зате роль культури у народному житті він підносив надзвичайно високо, наголошуючи, що політична робота без культурних засад є спорудою, побудованою на піску. Навіть труднощі історичного шляху українського народу він пояснював «малою культурою українського

суспільства, браком української інтелігенції, культурного і політичного виховання [3].

Спочатку в правлячих колах, а згодом і серед громадивців, яких цікавили проблеми української історії, мови, культури, етнографії, поширюється назва українофіли (подібно до слов'янофілів). Проте в офіційному застосуванні цей термін мав негативний відтінок. Близькою, але дещо відмінною від українофільства була «хлопоманія», що означала бажання об'єднатися (чи принаймні наблизитися) з простим людом – хлопамі (так називали в Київській Русі, а згодом у Польщі й на українських і білоруських землях, які входили до її складу, феодально залежних селян). Хлопомани розмовляли виключно українською мовою, носили національний одяг, співали українських пісень, організовували маніфестації у пам'ять про Т. Шевченка й не цуралися селянського товариства [123, с.141]. Спочатку царський уряд лояльно ставився до їхньої діяльності й не вимагав від місцевої адміністрації переслідування тих, хто, не виявляючи шкідливих тенденцій, займався вивченням малоросійського наріччя [99, с.72]. Відтак рух поширювався легально, знаходячи навіть покровителів серед деяких чиновників. Тому траплялося, що затримували людей лише на підставі того, що вони були одягнені у національний одяг, хоча в кодексі російських законів не було пункту про переслідування за українське вбрання [10, с.19]. Проте тих українських діячів, які більше займалися питанням національної культури, ніяк не можна порівнювати з польськими хлопоманами.

Українофіли, на відміну від останніх, «полюбуючи свою народність, не думали про відторгнення від Росії, вони усвідомлювали необхідність зв'язку... Польські хлопомани мріяли про об'єднання України з Польщею, не обмежуючи своїх претензій Дніпром. Українофіли і польські хлопомани ставились один до одного вороже [129, с.122]». Перших ображало те, що купка хлопоманів з привілейованого стану, що розпоряджалася долею православного населення цілого регіону, обіцяла йому після приєднання до Польщі деякі поступки. Вони не погоджувалися також з їх запереченнями

обмеження впливу польських політичних ідей у Київському університеті утворилася студентська корпорація.

Отже, культурно-національна проблема набирала політичного забарвлення, навколо якої точилися інтриги. До них були втягнуті В. Антонович і М. Юзефович. Їм підкидалися анонімні листи з погрозами розправи за літературну діяльність, спрямовану нібито на підтримку роз'єднаності слов'янських племен [156, с. 248-249].

Політичний напрям у громадівському русі представляв М. Драгоманов. Ось як про нього писала в своїх спогадах С. Русова: «Завше веселий, дотепний, він умів і поглузувати з людей, спостерегти їх слабі риси і посміятись навіть з своїх близьких – часто жартував з своєю жінкою, любив танці [103, с. 82]». Він та його сестра Ольга – «горда й пишна панночка» – завжди ходили «в чудових українських убраннях». Ольга стала дружиною волинського мирового посередника Петра Антоновича Косача (1841–1909). За словами С. Русової, «це була людина така певна в своїх переконаннях, така прямолінійна й шляхетна в своїй громадській поведінці, така добра до людей [58, с. 43]». О. Драгоманова-Косач (літературний псевдонім Олена Пчілка), віддаючи данину українським загальнокультурним цінностям, збирала зразки народних вишивок, орнаменту. 1876 р. у Києві з'явилася друком її перша дослідницька праця «Український народний орнамент».

Та не лише визнані лідери формували діяльність Київської громади. Інші її учасники, самі по собі непересічні особи, добавляли фарб у загальну палітру поглядів та ідей української інтелігенції. Збори громадівців нерідко відбувалися на квартирі чиновника Київської контрольної палати Ф. Вовка. Туди приходили студенти, військовий лікар Ф. Винниченко, П. Чубинський, із жінок – М. Тризна, М. Маркевич, Н. Іванова (учителька з Козелецького повіту Чернігівської губернії). Деякий час на квартирі у Ф. Вовка мешкав громадівець з Полтави А. Богословський, який за дорученням П. Житецького займався відбором українських слів для словника. Гуртківці, які збиралися у Ф. Вовка, називали себе «українофілами-соціалістами» й вважали себе

сполучною ланкою поміж старо- та молодогромадівцями, тобто між культурницькими та політичними течіями не лише власне у громаді, а й у всьому тогочасному суспільно-політичному житті української інтелігенції. Ф. Вовк відвідував таємні засідання громади, які відбувалися щосуботи у П. Житецького, Ю. Цветковського, В. Науменка, В. Антоновича та ін. [146, с. 97]. Як і О. Русов, він належав до лівого крила громади.

О. Русов, будучи звільненим з учительської посади за те що відмовився підписати протокол про виключення одного учня, вважаючи таке рішення несправедливим, виїхав до Петербурга, де продовжив свою філологічну освіту. Разом з ним вирушила і його наречена, яка згодом стала його дружиною, С. Ліндфорс. В 1876 р. вони повернулися до Алешні, потім оселилися в Чернігові, де О. Русов працював земським статистиком разом із П. Червінським і В. Варзаром. Культурно-національне життя тогочасного Чернігова визначалося лівим крилом земства. Зокрема, завдяки його ініціативі там була організована громадська книгозбірня, яка протягом 10 років задовольняла духовні потреби мешканців міста.

Хоч і далекими від політики були старі громадівці (за виключенням М. Драгоманова), все таки вони своєю культурницькою діяльністю розбурхували багатьох пасивних українців. Особливо діяльно у цьому плані вони скористалися Південно-Західним відділом Російського географічного товариства, завдяки активній діяльності якого, за висновком С. Русової, «з'явилися перші бруньки нової національної свідомості [151, с.155]». Цей відділ був заснований у Києві з ініціативи П. Чубинського. Останній повернувся в Україну 1870 р., відбувши адміністративне заслання (з 1863 р.) в Архангельській губернії за участь у таємному товаристві, яке ставило за мету повалення російського самодержавства і побудову суспільства на демократичних засадах [8, с.234].

Київський відділ Російського географічного товариства став першою легальною організацією в галузі українознавства, розширивши можливості напівлегальних громад. Інтелігенція, що згуртувалася навколо відділу,

розгорнула науково-пошукову роботу, заснувала свій орган (вже згадану вище газету) «Киевский телеграф» і друкарню, видавала дешеві книжки й продавала їх у своїй книгарні. Члени відділу готували ґрунт для створення академії наук. Наполеглива фольклорно-етнографічна діяльність великого колективу з професіоналів і аматорів увінчалася семитомною працею «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» за редакцією П. Чубинського. [57, с.150].

Наукова, просвітницька, культурницька діяльність інтелігенції закономірно дратувала царських чиновників. Їх лякав не лише розвиток національних тенденцій, а й зростання громадсько-політичної і революційної активності у суспільстві під впливом географічного товариства. У зв'язку з цим М. Юзефович повідомляв у Петербург, що «розбійницькі зграї, озброєні і в масках, які з'являються в краї, не що інше як початки народжуваної в спокушених умах гайдамаччини [141, с. 215, 230]». Він звертався до уряду з проханням вжити радикальних заходів для викорінення причин подібних дій. Чиновник висунув ідею ліквідувати Київський відділ Російського географічного товариства, додавши при цьому, що поки М. Драгоманов і П. Чубинський будуть у Києві, «ніякі заходи не припинять руху, що виник з їхньої ініціативи» [101, с. 229]. У травні 1876 р. на особливій нараді за велінням Олександра II було обговорено питання про українофільську пропаганду. Самодержець зажадав докладних відомостей про найактивніших діячів українського національного руху. І вже у липні канцелярія міністра внутрішніх справ повідомляла «секретно», «циркулярно» Київському губернатору, що імператор заборонив М. Драгоманову та П. Чубинському проживати у Петербурзькій і Московській губерніях та в Малоросії, а М. Драгоманову ще й виїжджати за кордон (на щастя, учений на той час був уже за межами Росії).

Ліквідувавши у 1876 р. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, самодержавний уряд завдав удару найбільш впливовому та організованому осередку культурно-національного руху.

Внаслідок сваволі адміністрації інтелігенція дедалі більше розуміла, що без правової основи досягнути успіхів у справі національного відродження неможливо. Тому частина громадівців підтримала зусилля земських діячів і революційних народників домогтися прийняття конституції в Росії. Саме цей політичний акт їхньої діяльності привернув увагу поліції, яка досить різко характеризувала багатьох громадівців. У результаті в 1880 р. П. Житецького та І. Цветковського було примусово переведено на службу до Петербурга [101, с.229]. З того часу громадівці почали збиратися нелегально, хоча серед них і не було одностайності.

Менш впливовою, однак також досить активною, була і громада у Одесі. Одеські громадівці кінця 70-х рр. умовно поділялися також на дві течії – «праву» й «ліву», хоча принципової відмінності між ними не існувало. Серед «правих» виявлялася нетолерантність щодо «інших національностей», «ліві» були стриманішими по відношенню до «іноплемінців». Членство у громаді вимагало «самовизначення», тобто дотримання певних позицій, зокрема визнання того, що: 1) «народність даної країни визначається за її селянським населенням»; 2) «хто є постійним мешканцем даної країни, має служити її інтересам» [148, с.107-108]. У складі одеської громади було багато представників неукраїнського походження, але своєю справою вони вважали служіння інтересам українського національного відродження. Передусім це пояснювалося й самим мішаним складом населення Херсонської губернії, до складу якої входила тоді Одеса.

Оскільки у той період культурні діячі були позбавлені можливості вирішувати національне питання на державному рівні, то вони вишукували різні форми й засоби консолідації сил у боротьбі за відродження нації. Найбільш сприятливими для об'єднання зусиль учасників культурно-національного руху, як уже зазначалося, були громади. У цих напівлегальних об'єднаннях зосереджувалися значні наукові сили, спрямовані на вирішення багатьох теоретичних і практичних завдань культурно-національного характеру. Але відсутність ідейно-політичної єдності, чіткої платформи у

національному питанні не сприяли громадівцям у вирішенні політичної долі української нації. Вони не наважувалися на безпосереднє апелювання до народу, що, принаймні, гіпотетично могло спонукати широкі маси української людності до певних активних дій.

Неодмінною умовою формування національної самосвідомості українські діячі вважали визначення свого місця серед інших народів, одним із засобів якого є історія, що її завдання полягає у вивченні походження даного етносу, доведенні його автохтонності на цій території, а також глибокому висвітленні того періоду, коли він відігравав найбільш важливу й самостійну роль. Отже, не випадковим було звернення українських учених до вузлових, кульмінаційних, драматичних подій минулого українського народу. Шукаючи ідеологічне, політичне обґрунтування національних ідей, дослідники зверталися до часів Гетьманщини й особливо періоду та наслідків Національної революції 1648–1654 рр.

Ключовою історичною базою для аналізу тогочасною вітчизняною інтелігенцією подій Хмельниччини стали праці учасника Кирило-Мефодіївського товариства й загалом одного з «батьків» українського національного відродження М. Костомарова. Історик не лише докладно прослідкував причини та перебіг війни, а й показав її закономірність, вказуючи, що боротьба за власну національну гідність є природною, більше того необхідною за будь-яких, навіть несприятливих умов. Саме остання теза й стала історико-ідеологічним обґрунтуванням діяльності різних поколінь громадівців. Власне, розвиток історичних досліджень, котрому дав новий поштовх видатний учений, як однієї з галузей народознавства, свідчив про зростання національної самосвідомості в середовищі української інтелігенції.

Особливо це проявилось на новому поколінні української інтелігенції – студентстві університетів підросійських українських земель. Цьому великою мірою сприяли викладачі цих навчальних закладів, які безпосередньо контактували з молоддю. Саме вона являлася найчутливішим середовищем до національних ідей. У Київському університеті святого Володимира

такими наставниками були В. Антонович, недовгий час М. Костомаров, П. Павлов, М. Драгоманов та ін.; в Одеському (Новоросійському) – О. Маркевич, який викладав там упродовж 1880–1895 рр.

Подібні об'єднання науковців і викладачів – Історичне товариство Нестора-літописця у Києві, Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті, Ніжинському історико-філологічному інституті, товариства і комісії істориків у Житомирі, Катеринославі, Полтаві, Чернігові та інших містах – спрямовували свої зусилля у річище українського національного відродження. Саме в цьому вони вбачали сенс своєї діяльності.

Піднесення українознавства, що припадає на початок 1870-х рр., простежувалося й у розвитку національної літератури та мови, яка стала одним із засобів вираження духовної специфіки народу. Створення літератури рідною мовою служило важливим чинником зміцнення національної спільності українців. Всупереч об'єктивному суспільному процесу царська адміністрація намагалася здійснювати мовне і культурне нівелювання. У своїй національній політиці самодержавство керувалося загальним принципом тодішніх багатонаціональних держав – матеріальна й духовна зверхність панівної нації. У теоретичному аспекті воно керувалося працями деяких тогочасних російських учених, які обґрунтовували принцип асиміляції та спільного історичного розвитку різних (насамперед слов'янських) народів.

У другій половині XIX ст. українська літературна мова функціонувала у художньому, публіцистичному й науковому стилях. Найбільшого розвитку досяг перший завдяки невтомній праці письменників, поетів, драматургів; досить розвинутим був епістолярний стиль і в зародковому – діловий [115, с.66-67]. Українська мова впливала з живого народного джерела, не копіюючи натуралістично якогось окремого говору чи діалекту. В розвитку суспільно-політичної, наукової термінології важливу роль відігравали праці М. Драгоманова «Політичні пісні українського народу XVIII – XIX ст.» (1883

р.); С. Подолинського «Ремесла і фабрики на Україні» (1880 р.); «Здоров'я і життя людей на Україні» (1881 р.) та ін.

Незважаючи на реальне функціонування української мови, у різних суспільних сферах громадськості точилася гостра полеміка з приводу можливості й потреби перетворення її на знаряддя науки та вищої освіти. У цьому питанні виявлялися полярними погляди тогочасної української інтелігенції. Захистити українську мову від зовнішніх впливів намагалися В. Науменко, К. Михальчук, П. Куліш та ін. Натомість, мовознавець П. Житецький визнавав корисною взаємодію української і російської мов [109, с.272-273].

Попри адміністративні утиски, українська літературна мова продовжувала розвиватися на основі народного мовлення та поширювалася на всій етнічній території України. Відбувалося поступове формування її стилів та утвердження літературних норм. З розширенням географії вживання мова збагачувалася елементами різних діалектів, що сприяло її уніфікації. Одночасно з розвитком української мови відбувався і поступ мовознавства, на яке позитивно вплинули попередні дослідження історії східнослов'янських мов, зокрема старослов'янської, проведені М. Максимовичем та І. Срезневським.

Значний внесок у розвиток українського мовознавства зробив видатний учений Олександр Потебня. Його науковий інтерес був зосереджений на семантиці синтаксису української мови та філософських питаннях мови як суспільного феномену. Дослідник стверджував, що кожна мова має потенціал задовольняти культурні та наукові потреби етносу за умови сприятливих обставин. Наукові здобутки Потебні стали основою українського мовознавства. Його діяльність була тісно пов'язана із проблемами культурно-національного розвитку, що спонукало вченого до активної боротьби проти політики русифікації, яку проводив царизм. Потебня критично ставився до ідеї ізоляціонізму української культури, наголошуючи на її важливості для усього людства.

Важливу роль у розвитку української лінгвістики відіграв Павло Житецький, відомий мовознавець, літературознавець і фольклорист, який входив до складу Київської громади. Продовжуючи мовно-психологічні ідеї Потебні, Житецький у своїй праці «Очерк литературной истории малорусского наречия XVII века» (1889) науково обґрунтував існування давньої української літературної мови та її розвиток до моменту заборони у XIX ст.

Значний внесок у дослідження діалектів української мови зробив мовознавець Костянтин Михальчук. Як член Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, він детально вивчав українські діалекти та визначив поняття "мова", запропонувавши поділ української мови на три діалекти. Ця класифікація залишається актуальною і в сучасному мовознавстві.

Заборона української мови Валуєвським циркуляром (1863) та Емським указом (1876) лише підвищила прагнення інтелігенції послідовніше впроваджувати її у побутове та науково-теоретичне середовище. Суттєву роль у захисті прав української мови відігравала художня та публіцистична література. Письменники, громадські діячі та науковці дискутували про майбутнє української мови, сприяючи формуванню національної самосвідомості та зростанню кадрів мовознавців.

Заснування українського друкованого органу стало важливим етапом у національно-культурному житті. У 1861 році зусиллями петербурзьких громадівців – В. Білозерського, П. Куліша, М. Костомарова та О. Кістяківського – було засновано журнал «Основа». Організаційними та технічними питаннями опікувався Д. Каменецький. Журнал став першим друкованим виданням, яке намагалося надати національному питанню політичної ваги, об'єднавши зусилля прихильників української національної ідеї. Основною метою видання було сприяння розвитку національного руху та самосвідомості українців. «Основа» виступала проти ізоляціонізму та

космополітизму, пропагуючи право української культури на самобутнє існування.

Журнал також звертав увагу на актуальні питання культурного життя України, розвиток мови та створення наукової термінології. В 22 випусках видання було подано тлумачення близько 25 тисяч українських слів російською мовою. «Основа» підіймала проблему освіти, яка на той час залишалася однією з найбільш болючих для суспільства. Закриття журналу негативно позначилося на моральному та психологічному стані української інтелігенції.

Художня література другої половини XIX ст. теж активно долучилася до порушення культурно-національних питань. Письменники прагнули викликати у читачів почуття любові до рідної мови, природи та історії України. Вони відображали проблеми національного буття у своїх творах разом із соціальними питаннями. Зокрема, І. Нечуй-Левицький у своїх повістях «Микола Джеря» та «Кайдашева сім'я» акцентував увагу на побуті та звичаях українського народу. Панас Мирний у своїх творах, зокрема в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», висвітлював визвольний рух українського народу, критикуючи урядову політику русифікації. В образі Мирона Гудзя він уособив січовика, який боровся за свободу України [108, с. 205].

Таким чином, друга половина XIX століття стала етапом активного розвитку української мови та літератури. На тлі заборон і утисків інтелігенція прагнула поширювати українську мову, розвивати мовознавство та створювати культурні інституції. Журнал «Основа» став важливою платформою для національної самоідентифікації, а художня література поглибила усвідомлення національної окремішності. Серед найвизначніших діячів, які зробили вагомий внесок у цей процес, були О. Потебня, П. Житецький, К. Михальчук, а також письменники І. Нечуй-Левицький та Панас Мирний. Їхній доробок і досі залишається основою для розвитку української лінгвістики та культури.

Автором першої в українській літературі соціальної повісті «Інститутка» була Марко Вовчок (М. Вілінська) – росіянка за походженням, яка досконало володіла українською мовою, любила фольклор, який служив невичерпним джерелом її літературної творчості. Отже, свідомий українець – це людина не лише за походженням чи то виключним вживанням української мови, а за глибокими переконаннями, яка поставила своє життя на службу українському народові.

На відміну від авторів вищеназваних гостро соціальних творів, суто культурно-освітні питання порушували О. Кониський, Ганна Барвінок, В. Леонтович та ін. Визначне місце у культурно-національному відродженні України посідав П. Куліш. Письменник, історик, критик і публіцист, фольклорист і етнограф, редактор і видавець – така різнобічність наукових і громадських інтересів висунули його постать у число популярних діячів свого часу [133-134]. Формування його інтересу до рідної України почалося ще з дитинства під впливом матері, яка зуміла прищепити йому любов до пісні. Наукова зацікавленість у нього розвинулась у роки навчання в Київському університеті під впливом професора М. Максимовича. За «дружні зв'язки» з членами таємного Кирило-Мефодіївського товариства та опубліковану 1846 р. «Повість об украинском народе» П. Куліш потрапив до Петропавлівської фортеці, а потім майже упродовж чотирьох років відбував заслання у Тулі. Повернувшись після відбуття покарання у Петербург, П. Куліш розгорнув широку видавничу діяльність. Крім свого роману «Чорна рада», «Граматики» (український буквар і читанка), він друкував оповідання Марка Вовчка, багато книжок для народного читання [133, с.264].

Полум'яний патріот України, Б. Грінченко висловлював помилкові твердження про особливий український національно-культурний тип. У полеміці з ним М. Драгоманов піддав критиці його теоретичну концепцію. У практичній діяльності по вихованню національних почуттів Б. Грінченко посідає важливе місце серед когорти відомих учителів за фахом і працею, як Л. Глібов, І. Нечуй-Левицький, С. Васильченко та ін. Упродовж майже

13 років він нелегально викладав у школах українську мову. У багатьох його статтях, зокрема в педагогічних роздумах «Яка тепер народна школа на Україні», «Народні вчителі і українська школа», він зазначав, що за право навчати дітей українською мовою виступали педагоги Київського учбового округу, а також відомі вчені М. Драгоманов, О. Єфименко, К. Ушинський, М. Корф. Але і на кінець століття справа вільного розвитку української мови та навчання нею у школах не зрушилася з місця.

Суттєвим гальмом мовно-і літературотворчого процесу була бідна матеріально-технічна база видавничої справи. Україна, яка здавна славилася своїм традиційним книгодрукуванням, перебувала тоді у скрутному становищі. Після Валуєвського циркуляра кількість книг, що видавалися в Російській імперії українською мовою, різко скоротилася. Так, у 1864 р. випущено лише 12 книг, 1865 р. – 5, 1866 р. – жодної, у наступні три роки по 2 [103, с.134]. Як відомо, заборона 1863 р. була викликана не тільки невизнанням факту існування української мови, а й побоюванням поширення революційних ідей, можливістю відокремлення України від Росії. До такої думки П. Валуєв дійшов за допомогою Київського генерал-губернатора Анненкова, який висловився проти видання українського перекладу Євангелія, мотивуючи тим, що для українців зрозумілий і російський переклад; якщо ж визнати українську мову, то це потягне за собою «відокремлення». Так, чисто культурницьке прагнення до самостійності (у розвитку літератури, мови) було перенесене у політичну площину.

До того ж видавнича справа перебувала у лещатах цензури. У 1865 р. в межах цензурної реформи було створено Головне управління у справах друку, яке не допускало вільнодумства ані у соціально-політичному, ані у національному питаннях. До середини 90-х рр. через відсутність умов існування української періодики, літературно-видавничий вакуум заповнювався альманахами: «Луна» (К., 1881), «Рада» (К., 1883), «Нива» (Одеса, 1885), «Степ» (Херсон, 1886) та ін.

У розвитку українознавства та пропаганді історичних, етнографічних, археологічних знань важливу роль відігравав журнал «Кіевская старина». Хоч він і був російськомовним (з огляду на цензуру), характер і тематика його публікацій широко відбивала питання археології, історії (церковної і загальної), художньої літератури; в ньому вміщувалися біографічні та бібліографічні матеріали, критичні статті тощо [137, с. 329]. Серед його дописувачів, зокрема, були широковідомі імена таких учених, як В. Антонович, С. Голубев, П. Житецький, О. Лазаревський, О. Левицький, І. Павловський та ін. [99, с.74].

Українська етнографічна і фольклористична тематика знаходила відображення у «Чтениях Общества истории и древностей российских», редагованих О. Бодянським. На сторінках «Чтений» публікувалися джерела та дослідження з історії України переважно XVI – XVIII ст. Оскільки журнал користувався популярністю в Україні, його роль у формуванні національної свідомості була помітною. Праці П. Куліша, Г. Карпова, надруковані у «Чтениях...», мали дискусійний характер, спонукали учених до подальшого пошуку й аналізу історичних джерел [140, с.110-112]. Чимало прислужилися українському читачеві публікації з історії освіти, науки, книгодрукування. Українські вчені співробітничали також з російськими журналами «Современник» [56, с.154], «Исторический сборник», «Русский архив» тощо.

Важливу роль у культурно-національному русі інтелігенції в Україні відіграла зарубіжна українська преса. Коротко кажучи, завдяки закордонним виданням творів М. Драгоманова, С. Подолинського, збірки «Громада» та ін., а також активній участі української інтелігенції у видавничій справі в Галичині у 80–90-і рр. XIX ст. українське національне питання набуло загальноєвропейського звучання [43, с.4]. Крім того, М. Драгоманов опублікував кілька статей у зарубіжній пресі (італійській, англійській, німецькій, французькій) про переслідування царизмом української літератури. Це стало авторитетним свідченням високого рівня національної

свідомості інтелігенції та одночасно стимулом до її поширення й утвердження у народних масах.

Наукові студії з українознавства, літературна і видавнича діяльність надихали й вселяли упевненість представникам української інтелігенції у сфері сценічного, музичного й образотворчого мистецтва. 1875 р. у Єлізаветграді аматорський гурток під керівництвом М. Кропивницького поставив п'єсу Т. Шевченка «Назар Стодоля», музику до якої і текст «Вечорниць» написав композитор П. Ніщинський. Тут він познайомився з М. Садовським, П. Саксаганським та іншими українськими митцями, внаслідок чого утворилася творча співдружність, яка відіграла важливе значення в історії українського музично-драматичного театру. Поступово знімалися пута, що стримували розвиток культури в Україні. 1881 р. з'явився указ про дозвіл українських театральних вистав. На початку 80-х рр. трупи Кропивницького і Старицького гастролювали по містах України та за її межами, завоювавши популярність своїм репертуаром і виконавською майстерністю. Під час гастролей трупи М. Старицького у Петербурзі 1886 р. відчувалося небачене духовне піднесення серед земляків-українців. Пізніше в своїх спогадах народний артист СРСР М. Нароков зазначав, що він одержував насолоду від мистецтва українців. Їхні спектаклі слугували для мемуариста своєрідною театальною школою: «Українці відчували себе на сцені якось особливо вільно й грали на диво просто і правдиво» [53, с.33].

Театр відіграв велику роль у пробудженні національної самосвідомості як нової інтелігенції, так і інших прошарків українського суспільства. У ньому поєднувалися засоби літературно-драматичного й емоційного впливу на публіку. У вирі посиленого культурно-національного руху особливо популярними ставали п'єси на історичну тематику. «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Ясні зорі» Б. Грінченка, «Сава Чалий» І. Карпенка-Карого та ін. – безпосередньо апелювали до історичної пам'яті народу, збуджували й закріплювали свої та його національні почуття. У репертуарі українського театру вперше

з'явилися соціальні драми М. Старицького – «Не судилось», «У темряві», І. Франка – «Украдене щастя», П. Мирного – «Лимерівна», комедії «Мартин Боруля», «Сто тисяч» І. Карпенка-Карого та ін. Завдяки глибокому проникненню у народне життя українським драматургам вдавалося узагальнити найважливіші національні риси й втілити їх у своїх персонажах. Отримати дозвіл на постановку гостросюжетних п'єс було нелегко. Щоб обійти цензуру, М. Ліндфорс підписала своїм прізвищем водевіль М. Старицького «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка» [57, с.151].

М. Старицький підтримував щирі товариські відносини й з М. Лисенком, чиє ім'я нерозривно пов'язане з історією вітчизняного музичного мистецтва й українського драматичного театру. Композитор відзначався надзвичайною обдарованістю. Щиро любляючи музику, він чи не найбільше любив Україну. Митець писав свої твори лише на українські тексти й не погоджувався на їх переклади російською мовою. Його ім'я стало національним гаслом і кожний виступ М. Лисенка перетворювався не лише на культурну розвагу, а й набирав суспільного звучання як демонстрація національних почуттів. Українську пісню М. В. Лисенко вважав живим літописом історії. Глибоко і всебічно вивчивши репертуар кобзаря О. Вересая, він теоретично обґрунтував національні особливості народної музики. Вся діяльність засновника української музичної класики – виховання молодих талантів, організація хорових колективів і музичної школи, гастролі по містах України й т. ін. – була просякнута високим громадським почуттям. Обробки М. Лисенком українських народних пісень, музика до «Кобзаря» Шевченка, опери «Тарас Бульба», «Енеїда», «Наталка Полтавка» увійшли до золоті скарбниці українського музичного мистецтва.

Високий професіоналізм акторів сприяв тому, що для виконання драматичними колективами були написані українські опери. Музику для театру створювали М. Лисенко, П. Ніщинський та ін. Таким чином немов би компенсувалася відсутність національного оперного театру. «Різдвяна ніч»,

«Енеїда» М. Лисенка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського та інші стали перлинами репертуару вітчизняних музично-драматичних труп.

Музичне життя в Україні наповнювалося діяльністю численних напіваматорських, напівпрофесіональних об'єднань музикантів, акторів, співаків. Філармонічні товариства в Одесі і Києві, хорове в Одесі, музично-драматичні і хорові гуртки у Харкові здійснювали велику музично-просвітницьку роботу. І хоча професійний рівень творів, обробки народних пісень чи то виконання були не завжди високими, вони привертали до себе увагу притаманною їм мелодійністю, національним колоритом. Великою популярністю у Києві користувалися фортепіанні мініатюри І. Витвицького – поляка за походженням, що віддав свій музичний талант розвитку українського мистецтва. У 1860-х рр. тут розвинув концертну діяльність піаніст і хормейстер В. Заремба. Він створив багато дитячих фортепіанних п'єс і поклав на музику понад 30 віршів Т. Шевченка. Автором близько 500 музичних творів був М. Завадський. Фольклорна основа його творів створила їм велику популярність у демократичних колах. Його фортепіанні п'єси, пісні, козачки, гопаки неодмінно виконувалися у домашніх концертах.

Центрами національно-культурного життя України були великі міста, де українська інтелігенція прагнула не лише зберегти, а й професійно розвивати національне мистецтво, збільшуючи його не лише суто мистецьку сутність, а й соціально-політичні та національні риси. Сучасники відзначали, наприклад, що драматичні вистави у народній аудиторії (м. Одеса) відвідувалися з бажанням, і українські трупи, які грали у Російському театрі (на Грецькій вулиці) й у Новому (на Єврейській), майже завжди мали успіх [122, с.611-612].

Представники української інтелігенції в другій половині ХІХ ст. на початку ХХ ст. великої ваги надавали збиранню, обробці й публікуванню творів музичного та поетичного фольклору, оскільки були переконані, що він створює найкращі можливості для самопізнання нації. Лише до 1868 р. видано понад 50 збірок народних пісень, пізніше О. Рубець опублікував «216

народных украинских напевов», В. Антонович і М. Драгоманов – «Исторические песни малорусского народа» (1875), «Нові українські пісні про громадські справи», «Політичні пісні українського народу» (1878–1879) та ін. Значення такої діяльності полягало в тому, що, крім збереження й ознайомлення інших народів з українським фольклором, цими збірками користувалося українське населення, завдяки чому в ньому пробуджувалося почуття власної національної гідності, виховувалася національна самосвідомість.

Національні мотиви живили творчість багатьох тогочасних майстрів пензля. Один з найвидатніших серед них С. Васильківський – автор близько 3,5 тис. картин, тематика яких нерозривно пов'язана з життям і побутом українців. Його творчість відзначається не лише оригінальністю, а й насамперед своєю національною основою. Піклуючись про долю українського мистецтва, він збирав різноманітні його зразки. Свою колекцію С. Васильківський згодом передав до Мистецько-етнографічного музею м. Харкова. Глибоко і гармонійно відображений національний колорит у художніх полотнах П. Левченка («Водяний млин», «Осінь»), І. Похитонova («Зимові сутінки на Україні»). У цей час формувалася національна реалістична школа живопису й одночасно зростала роль образотворчого мистецтва в утвердженні національної культури й самосвідомості.

Як свідчать наведені факти, у передових колах суспільства, насамперед серед інтелігенції, поступово утверджувалася національна самосвідомість, яка почасти проявлялася в активних діях, тоді як її виробленню у широкому масштабі, тобто серед народних мас, заважав культурно-освітній бар'єр. Інтелігенція, сформувавши власне уявлення про історію України, реалії її сьогодення й – найголовніше – опрацювавши навіть власну візію майбутнього українських земель [145], – тривалий час залишалася відірваною від широкого загалу. Брак українських друкованих видань, відчутна матеріальна диференціація суспільства, відкритий й прихований опір царської адміністрації – все це, по суті, перетворювало культурницьку

діяльність інтелігенції в «мистецтво заради мистецтва», спрямоване саме на піднесення власне інтелігенції, а не широких народних мас. Фактично єдиною сферою, в якій інтелігенція могла наблизитися до простого народу, передати йому свої ідеї, залишалася шкільна освіта. Саме через неї представники інтелігенції намагалися донести до загалу передові ідеї не лише соціального звільнення, а й національної самоідентичності та унікальності українського народу.

Оглядаючи стан шкільної освіти другої половини XIX ст., доводиться констатувати, що національне відродження було малопомітним й короточасним внаслідок наполегливого проведення царизмом денаціоналізаторської політики. Воно ніби променем засяло в діяльності недільних шкіл, які використовували у навчанні букварі Т. Шевченка, Шейковського, Строніна, граматку П. Куліша та ін. Серед учнів виявлялося палке бажання навчатися рідною мовою, – повідомляв кореспондент з Кременчуцького повіту до журналу «Основа» [106, с.205-206]. Показовим був факт, що рідна мова почала опановувати й церковні школи. Так, чернігівський владика наказав усім священикам своєї єпархії здійснювати навчання у школах українською мовою. У Каневі при Преображенській церкві священик Ф. Чайковський влаштував недільну школу, яку щоразу відвідувало по 60 чол. [108, с.207].

Отже, народна школа рідною мовою – мрія кожного патріота, й тому слід віддати належне тим діячам українського відродження, які дбали про її розвиток. Вони йшли назустріч прагненню мільйонів колишніх кріпаків, які, діставши особисту незалежність, виявили потяг до навчання. Однак доля повернулася іншим боком, й з волі російського царя був погашений національний вогник у школі.

Звичайно, початкове навчання, хоч і російською мовою, підвищувало загальноосвітній рівень, збільшувало кількість грамотних людей, яким можна було донести національні ідеї. Щоправда, що за умов забезпечення навчання рідною мовою наслідки були б набагато вагомішими, бо національна школа є

найважливішим фактором національно-патріотичного виховання [56, с.155]. Враховуючи вкрай обмежені можливості офіційної школи у вихованні національних почуттів, ентузіасти національного відродження докладали чимало зусиль до того, щоб іншим шляхом донести до широкого загалу свої ідеї. Це вони здійснювали через комітети грамотності, «народні читання», бібліотеки. Але у багатьох повітових і сільських населених пунктах бібліотек не існувало, а придбати книжки в особисте користування не було де й за що. Друковані книжки коштували дорого. Сільський хлопчик, який хотів придбати окреме видання поеми Т. Шевченка, що коштувало 25 коп, не міг заплатити торговцю 55 коп, які він просив [79, с.90]. Скоріше розходилися дешеві книжки вартістю від 3 до 15 коп., які друкувала редакція журналу «Основа». Приміром, у Полтавській губернії упродовж січня – жовтня 1861 р. їх було продано 12195 примірників [79, с.92]. Та й серед інтелігенції чимало було таких, які не боролися за національну ідею, за що їм докоряв М. Драгоманов, зауважуючи, що вони перестали бути українцями [83, с.121, 124]. В той же час народні маси зберігали у своєму повсякденному житті музичний і поетичний фольклор, звичаї, традиції, побутову культуру, народну архітектуру, ужиткове мистецтво на рівні етнічної свідомості. Зберігаючи й розвиваючи декоративно-прикладне мистецтво, купальські ігри, свята та обряди, національний стиль одягу, український народ зміцнював свою етнокультурну спільність. Культура виступала одним з факторів розвитку українського етносу, була основною формою виявлення і в той же час складовою частиною національної самосвідомості.

Таким чином, розглянувши основні сфери культурно-просвітницької діяльності української інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст., ми можемо помітити ряд характерних ознак і закономірностей. Зокрема, можна зазначити, що формування національної самосвідомості інтелігенції є часткою загального культурного процесу епохи, що відбувався в Україні через двосторонній зв'язок культууроутворюючих й культууроорганізуючих чинників. У культурно-національному русі брали участь різні соціальні

верстви, які діяли відповідно до свої суспільних позицій, але об'єднаних спільною національною ідеєю. Однак реальним лідером культурно-національного руху в Україні досить швидко стає інтелігенція, котра на противагу російським колегам відразу очолила не лише культурне відродження, а й національно-політичні рухи.

РОЗДІЛ 3

«ПРОСВІТИ» ЯК ФОРМА ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

На початку XX століття ідеї популяризації здобутків української інтелігенції, напрацьованих у 60–80-х роках XIX ст., набули особливого значення. Недоліки освітньої системи, перешкоди у впровадженні української мови та обмеження поширення української культури змушували інтелігенцію шукати нові форми культурно-національної діяльності. Зразком для таких ініціатив стали «Просвіти» в австрійській Галичині, які відіграли ключову роль у підвищенні національної самосвідомості західних українців. Саме цю модель почали адаптувати для Наддніпрянщини, де «Просвіти» стали важливою формою культурно-просвітницької роботи інтелігенції.

Формування просвітянського руху на території Наддніпрянської України відбулося під впливом діяльності галицьких «Просвіт». Слід відзначити роль української інтелігенції, яка в умовах заборони легальної національної діяльності на території підросійської України об'єднала свої зусилля та ресурси. Важливою віхою стало створення петербурзького «Благодійного товариства для видання загальнокорисних та дешевих книжок», яке не лише видавало значну кількість українських книг, а й стало своєрідною "школою" для майбутніх діячів просвітянського руху. Серед найвідоміших учасників товариства – Є. Чикаленко, Б. Грінченко, М. Загірня (Грінченко), М. Комар, О. Степовик, М. Левицький, В. Корольков та Д. Дорошенко. Їхній досвід і навички сприяли створенню «Просвіт» у Наддніпрянщині в період революції 1905–1907 років.

Перші наддніпрянські «Просвіти» виникли в Катеринославі та Одесі наприкінці 1905 року. Приблизно тоді ж була заснована й Кам'янець-Подільська «Просвіта», офіційно зареєстрована навесні 1906 року. У Києві товариство «Просвіта» з'явилося трохи пізніше: статут було затверджено 26

травня, а перші збори відбулися 25 червня 1906 року. Саме ці чотири організації визначали обличчя всього просвітянського руху в Наддніпрянській Україні.

Інші осередки, що з'явилися на території Російської імперії (у Чернігові, Житомирі, Миколаєві, Мелітополі, Катеринодарі, Баку, Мінську та Владивостоці), мали значно меншу активність. Деякі з них, як-от Миколаївська та Чернігівська «Просвіти», трималися переважно завдяки зусиллям окремих діячів – М. Аркаса, М. Коцюбинського та І. Шрага. Смерть першого та вимушена відставка двох останніх під тиском царської адміністрації призвели до майже повного занепаду цих організацій.

На відміну від Галичини, де просвітянський рух був чітко скоординованим і підпорядковувався «Головному Виділу «Просвіти»» у Львові, у Наддніпрянщині не існувало єдиного організаційного центру чи систематичних зв'язків між різними осередками. Відсутність координації спричинила розрізненість у діяльності. Є. Чикаленко у листі до М. Комарова 13 грудня 1906 року наголосив на проблемі відсутності єдності, порівнюючи ситуацію з періодом «Руїни», коли кожен лідер прагнув очолити боротьбу за Україну самостійно, не погоджуючись на співпрацю [95, с. 65].

У 1905–1907 роках діяльність «Просвіт» у Наддніпрянщині розгорталася з ентузіазмом, але без чіткої стратегії. Кожна організація прагнула охопити якомога більше напрямів національно-культурної діяльності, часто працюючи без достатнього фінансування. Найбільш активною серед них була Одеська «Просвіта», яка, крім лекцій та театральних вистав, організувала власну читальню, що отримувала українські видання з Галичини та Америки. Одеські просвітяни заснували бібліотеку з понад 2 тисячами книжок, спробували видавати газету «Вісті», створити українську школу та організувати випуск українських книг за рахунок фонду імені Л. Смоленського.

Проте надмірний розмах діяльності за обмежених ресурсів призвів до низької ефективності деяких проєктів. Зокрема, одеська читальня була

відкрита щодня, але відвідувачів майже не було. Схожа ситуація склалася з бібліотекою, яка не працювала належним чином і книжки з неї можна було отримати лише за знайомством. В. Грищинський у листопаді 1907 року розкритикував діяльність Одеської «Просвіти», вказуючи на організаційні недоліки в управлінні бібліотекою та читальнею.

Отже, попри ентузіазм та початкову активність, діяльність «Просвіт» у Наддніпрянщині мала розпорошений характер. Відсутність єдиного координаційного центру, недостатня організація та обмежені фінансові ресурси не дозволили повною мірою реалізувати культурно-просвітницькі завдання. Водночас сама поява і діяльність «Просвіт» свідчила про прагнення української інтелігенції зберегти та поширити національну ідею серед широких верств населення, закладаючи підґрунтя для подальших національно-культурних зрушень [88, с. 69].

Одеська "Просвіта" не змогла досягти значних успіхів у створенні української школи. Газета «Вісті» припинила своє існування після виходу п'яти номерів, а видавнича діяльність фонду обмежилася випуском лише двох книжок — «Запорозькі вольності» М. Комарова та «Про Гарібальді» І. Бондаренка. У кінці 1906 року одеська "Просвіта" опинилася у вирі політичних подій, що розгорталися в Російській імперії. Зокрема, секретар товариства Анастасія Луценко, яка також була членом партії есерів, використовувала приміщення "Просвіти" як сховище для нелегальної літератури соціал-демократичного та соціал-революційного змісту. Це поставило під загрозу існування товариства, оскільки влада ледь не закрила його діяльність [100, с.216].

Схожі проблеми спостерігалися і в інших "Просвітах" Наддніпрянщини. Зокрема, у 1907 році у Кам'янці-Подільському місцева "Просвіта" зіткнулася зі схожою ситуацією. Бібліотекар товариства О. Неселовська передала одному з робітників соціалістичну листівку, яку той передав до поліції. Унаслідок цього "Просвіту" було закрито, і відновити свою діяльність вона змогла лише у 1908 році [100, с.218].

Відсутність єдиного центру управління або координаційного органу для діяльності "Просвіт" спричинила посилення кризових явищ у їхній роботі. Члени інтелігенції, які брали активну участь у створенні осередків, часто не мали достатнього досвіду або ресурсів для їх ефективного управління. Особливо помітними були організаційні труднощі у просвітянському русі на Поділлі. Дві основні проблеми там полягали у:

1. Внутрішніх конфліктах між радикальними та консервативними членами товариства, що гальмувало діяльність кам'янець-подільської "Просвіти".

2. Відсутності контролю над філіями, що дозволило польському поміщику Й. Волошиновському очолити могилівську філію і зосередити її роботу виключно на кооперативній діяльності, залишивши поза увагою культурно-просвітницькі завдання.

Попри критику, заслугою Волошиновського стало заснування у лютому 1906 року видавництва у Могилів-Подільському та створення першого на Поділлі україномовного часопису «Світова зірниця». Видання активно висвітлювало українське культурне життя, питання мови та національної свідомості [90; 138; 104; 122, с.341-343].

На недоліки в діяльності подільських "Просвіт" звернули увагу учасники Першого українського просвітньо-економічного конгресу, який відбувся 1–2 лютого 1909 року у Львові за ініціативи галицької "Просвіти". Представники з Поділля ледь встигли знайти кошти на поїздку делегата на конгрес, і ще за місяць до цієї події українська преса повідомляла, що подільські просвітяни не візьмуть участі в заході.

На конгресі прозвучала критика видавничої політики "Просвіт". Так, С. Томашівський відзначив три основні підходи до популярної літератури:

- Одні виступали за сучасний, модний підхід із включенням літератури з економіки, кооперації та соціології.

- Інші наполягали на суворій ідеологічній цензурі, пропагуючи демократичну та соціалістичну літературу.

- Ще одна група пропагувала лише релігійну та морально-виховну літературу.

Томашівський підкреслив, що "Просвіта" повинна враховувати різноманітність інтересів населення і надавати доступ до широкого спектра літератури [141, с.100].

Такі суперечки не минули і кам'янець-подільську "Просвіту". Її консервативне крило виступало проти поширення демократичних видань, як-от «Земельна справа в Новій Зеландії» та «Про автономію України», тоді як радикальне крило протестувало проти ініціативи священників створити релігійну літературу українською мовою.

На конгресі також наголосили на необхідності поєднання культурно-просвітницької та кооперативної діяльності. Кооператор М. Гехтер зазначив, що кооперація має базуватися на національному ґрунті, оскільки без національного підґрунтя неможливий поступ, розвиток чи культура. Він також наголосив, що національна ідея має спиратися на економічні потреби народу, інакше вона залишиться лише теорією [114, с.363–364].

Проте рішення конгресу щодо розбудови кооперації на національному ґрунті викликало критику з боку Й. Волошиновського. На сторінках "Світової зірниці" він висловився проти "вужьконаціональних підходів" у кооперативному русі, наголошуючи, що кооперація має служити всьому суспільству, а не лише одному народу [12].

Хоча початкова освіта, навіть російською мовою, сприяла зростанню загального освітнього рівня населення та збільшенню кількості грамотних людей, яких можна було залучити до національної ідеї, навчання рідною мовою мало б значно потужніший ефект. Національна школа є ключовим чинником у формуванні національно-патріотичної свідомості [56, с.155].

З огляду на обмежені можливості офіційної системи освіти у вихованні національних почуттів, активісти національного відродження спрямували свої зусилля на альтернативні методи поширення національної ідеї. Зокрема, вони організовували комітети грамотності, проводили «народні читання» та

створювали бібліотеки. Проте в багатьох сільських та повітових населених пунктах бібліотеки були відсутні, а придбати книги у власне користування було важко через їхню високу вартість. Друкована література була дорогою: окремі видання, такі як поема Т. Шевченка, коштували 25 копійок, але деякі торговці завищували ціну до 55 копійок, що робило їх недоступними для сільської молоді [79, с.90].

Популярністю користувалися дешевші книги, вартість яких коливалася від 3 до 15 копійок. Такі видання друкувала редакція журналу «Основа». Наприклад, лише у Полтавській губернії з січня по жовтень 1861 року було продано 12 195 примірників таких видань [79, с.92]. Водночас навіть серед інтелігенції не всі активно підтримували національну ідею, що викликало критику з боку М. Драгоманова. Він дорікав тим, хто відсторонювався від боротьби за українську справу, наголошуючи, що вони перестали бути українцями [83, с.121, 124].

Незважаючи на ці труднощі, народні маси зберігали етнічну культуру у своєму повсякденному житті. Звичаї, традиції, музичний і поетичний фольклор, побутова культура, народна архітектура та декоративно-прикладне мистецтво залишалися важливими носіями етнічної ідентичності. Українці продовжували відзначати обрядові свята, зберігали національний стиль одягу, розвивали декоративно-прикладне мистецтво, організовували купальські ігри та інші обряди. Така культурна активність сприяла зміцненню етнокультурної єдності українського народу.

Культура виступала не лише формою самовираження, а й важливим фактором формування національної самосвідомості. Вона забезпечувала збереження національних цінностей і підтримувала етнічну єдність народу.

Аналізуючи основні напрями культурно-просвітницької діяльності української інтелігенції другої половини XIX – початку XX століття, можна виділити низку характерних особливостей та закономірностей. Формування національної самосвідомості інтелігенції було частиною загального культурного процесу епохи, що розгортався в Україні під впливом двох

основних чинників: культуруоутворюючих і культуруоорганізуючих. У культурно-національному русі брали участь представники різних соціальних верств, які діяли відповідно до своїх суспільних інтересів, але були об'єднані спільною національною ідеєю.

Однак провідну роль у цьому русі досить швидко зайняла інтелігенція, яка, на відміну від російської, не лише очолила культурне відродження, а й активно долучилася до національно-політичних рухів. Вона стала рушійною силою у процесі пробудження національної свідомості та формування української ідентичності.

Нові ідеї, що виникли під впливом конгресу українців у Львові, активно проникали в національне життя Наддніпрянщини. Це сприяло покращенню взаємодії між просвітянськими організаціями та дозволило кам'янець-подільській «Просвіті» посилити свою діяльність серед українського селянства. Особливо результативною була робота в селі Печері, де діяла бібліотека-читальня «Просвіти». Подібні заклади з'явилися також у селах Щурівці, Іванківці та Кунище. Активізація національно-культурного руху серед подільських селян спонукала Й. Волошиновського та інших подільських кооператорів польського походження більш толерантно ставитися до українського питання. Яскравим прикладом цього стало рішення Першого з'їзду представників подільських кооперативних крамниць, який відбувся 17–18 серпня 1909 року в Жмеринці. Було ухвалено продавати в цих крамницях українські книги, що надавала кам'янець-подільська «Просвіта» зі знижкою 10% [27].

Однак забезпечення книгарень українськими виданнями залежало від співпраці з українськими видавництвами, оскільки власного видавництва «Просвіта» не мала. Лише «Благодійне товариство» надсиало свої книги до Кам'янця-Подільського, що ускладнювало задоволення зростаючого попиту на українську літературу серед селян [26]. У 1909 році книгарня продала книг на 697 руб. 54 коп., а ще на 53 руб. 21 коп. українські книги були реалізовані через рундучні продажі [24].

Крім продажу книг, «Просвіта» використовувала бібліотеки-читальні для популяризації української літератури. Так, у 1909 році бібліотекою у Кам'янці-Подільському скористалися 162 особи, які прочитали 2469 книг. Для читачів передплачували українські періодичні видання, такі як «Рада», «Діло», «Громадський голос», «Народний голос», а також науково-популярні журнали: «Економіст», «Літературно-науковий вістник», «Записки Наукового товариства у Києві» тощо. Бібліотеки в селах отримували газети «Рада», «Село», «Рідний край» та «Світова зірниця». Зважаючи на потребу селян у книгах, «Просвіта» іноді надавала книги в борг тим, хто не міг оплатити їх одразу [24].

Важливим напрямом діяльності «Просвіти» були культурно-освітні заходи. У 1909 році було організовано дві театральні вистави (одна з яких присвячена роковинам смерті Т. Шевченка), а також вісім літературно-музичних та етнографічних свят, де виступав бандурист Кучеренко. Ці заходи принесли прибуток у розмірі 235 руб. 55 коп. Значно більше коштів вдалося отримати від організації етнографічних свят просто неба — 645 руб. 88 коп. Вони супроводжувалися співом українських пісень та конкурсами на найкраще жіноче українське вбрання. Загалом у 1909 році доходи «Просвіти» становили 2378 руб. 15 коп., тоді як видатки склали 2645 руб. 12 коп., що спричинило дефіцит у 236 руб. 97 коп. Для покриття боргу частково використали кошти від продажу інвентаря [24].

Стосунки між просвітянами та адміністрацією не завжди були безпроблемними. Наприклад, заходами Маруняка та Загорського було отримано дозвіл на надання юридичних консультацій для селян, проте влада заборонила друкувати й поширювати відповідні оголошення. Заборонили також проводити зібрання в приміщенні «Просвіти», посилаючись на недостатню міцність дерев'яних сходів, та відмовили у дозволі на відкриття філії в Дунаївцях [24].

У 1910 році «Просвіта» продовжила свою діяльність, зосередившись на продажу книг, підтримці бібліотек та організації культурно-освітніх заходів.

Однак адміністративний тиск не послаблювався. Зокрема, було заборонено виставляти українські книжки на сільськогосподарській виставці в селі Сербах Могилів-Подільського повіту. Попри це, у порівнянні з іншими регіонами України, відносини між подільськими просвітянами та місцевою адміністрацією залишалися відносно толерантними.

У цей період царизм активно намагався нав'язати українцям Наддніпрянщини почуття меншовартості, спонукати їх вважати себе "молодшим братом" по відношенню до "старшого". Проте звістки про успіхи галицьких українців у культурній та економічній сферах все частіше доходили до Наддніпрянщини, що викликало у царської влади занепокоєння. Посилення активності місцевої інтелігенції змусило царський уряд вдатися до жорсткіших заходів проти «Просвіти».

Насправді галицький вплив вважали шкідливим не лише через піднесення національної самосвідомості українців, а й через побоювання зростання австрійського впливу. Особливо актуальною ця загроза стала після анексії Австро-Угорщиною Боснії. Тому репресій зазнали всі організації, які мали зв'язки з Австро-Угорщиною, включно з «Просвітами». Інтелігенція, зважаючи на масштаби цього процесу та важливість питання для імперії, не могла цьому активно протистояти [85, с.68].

У 1909 році відбулося закриття одеської «Просвіти», а в 1910 році – київської. З моменту свого заснування київське товариство активно займалося видавничою діяльністю, публікуючи книги про далекі країни – Ірландію, Нову Зеландію, США та Канаду. Водночас ці видання поширювали демократичні та республіканські ідеї, що мали актуальність для Наддніпрянщини. Спершу самодержавство не звертало уваги на діяльність товариства або навмисно ігнорувало її, адже «Просвіта» вважалася поміркованою організацією. Через це її неодноразово критикували українські соціал-демократи.

Ситуація різко змінилася наприкінці 1909 – на початку 1910 року, коли товариство видало дві книги: В. Доманицького «Про Галичину та життя

галицьких українців» і «Про Буковину та життя буковинських українців». У цих працях були висвітлені здобутки західних українців, що викликало різку реакцію царської влади. Київська «Просвіта» була закрита під безпідставним звинуваченням у пропаганді анархо-комуністичних ідей. Варто зазначити, що до складу цієї організації входили видатні діячі української інтелігенції, такі як Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Лисенко, Д. Дорошенко та інші.

Закриття київської «Просвіти» відбулося у період, коли її діяльність була надзвичайно активною. Лише за перші три місяці 1910 року шкільно-лекційна комісія організувала 33 лекції, які в середньому відвідувало по 114 осіб. Найбільш активно лекції проводилися в Деміївці (14 лекцій для 2196 слухачів), Куренівці (10 лекцій для 818 слухачів) та в Народному домі (9 лекцій для 700 слухачів).

Згідно з анкетною, проведеною серед відвідувачів лекцій, 48,8% слухачів були у віці 20-30 років, а 37,7% – у віці 16-20 років. Щодо освіти, 29,5% мали початкову освіту, а 22,7% закінчили церковнопарафіяльні школи. Близько 75% відповідей на анкету були написані українською мовою, причому половина з них — за фонетичним правописом. Найпопулярнішими темами лекцій були українська історія (64%), історія української літератури (22%) та українське мистецтво і музика (11%).

Більшість відвідувачів лекцій становили робітники та ремісники (52%), а також конторські службовці та прикажчики (20%). Згідно з даними опитування, 45,5% слухачів були присутні на лекціях уперше, тоді як інші вже мали досвід їх відвідування.

Крім лекцій, київська «Просвіта» проводила літературно-музичні вечори, присвячені видатним українським письменникам, таким як Б. Грінченко, І. Котляревський, Т. Шевченко та І. Франко. Такі заходи організовувалися щомісяця у будинку «Товариства народних читань» на Бульварно-Кудрявській вулиці. Вечори зазвичай починалися рефератами про творчість митців, після чого звучали декламації та музичні виступи. Участь у

концертах брали молоді артисти з Музично-драматичної школи М. Лисенка, а часом і сам композитор Микола Лисенко. Театральні вистави за творами українських письменників ставила М. Старицька-Яворська.

Для організації народних читань просвітяни використовували приміщення «Товариства тверезості» на Сінному базарі, Деміївці, Подолі та Куренівці. Тут декламували твори Т. Шевченка, Б. Грінченка та Г. Квітки-Основ'яненка, а також читали лекції з різних дисциплін — медицини, гігієни, фізики, історії та природознавства.

Попри репресії з боку самодержавства, ідеї національно-культурного руху все ж проникали до Наддніпрянщини. Улітку 1911 року мануйлівська філія катеринославської «Просвіти» прийняла делегацію українських учителів із Буковини, очолювану В. Сімовичем. Цей візит сприяв активізації роботи філії, що дало новий імпульс національно-культурному руху в Катеринославщині.

Наприкінці 1911 року в катеринославській «Просвіті» було обрано нове керівництво, до складу якого увійшли активні діячі інтелігенції, зокрема Т. Вичихина, Є. Гаркавцева, Г. Денисенко, Д. Дорошенко, В. Литвинський та інші. Відновлення діяльності товариства свідчило про зростання громадської активності, незважаючи на тиск з боку царської влади.

Під керівництвом новообраного керівництва катеринославська «Просвіта» трансформувалася з невеликого кола інтелігентів у впливовий національно-ідейний центр, що справляв значний вплив на свідомість тисяч українських селян Катеринославщини [118, с. 69]. Досягти цих здобутків було нелегко. Д. Дорошенко згадував: «Доводилося багато працювати у сільських філіях, читати лекції, їздити у дощ та болото, іноді навіть пішки, а повертатися додому пізно вночі, хоча наступного ранку треба було йти на роботу. Ще більше трудилася моя дружина, організовуючи концерти та вистави у філіях і беручи участь у них. Однак ця робота приносила нам справжнє моральне задоволення та радість. Найдорожчою нагородою для мене була грамота почесного члена, якою мене вшанували мануйлівська та

діївська «Просвіти», коли я виїжджав із Катеринослава у 1913 році. Приємно було також отримати поздоровлення з артистичним ювілеєм моєї дружини від колишніх просвітян одного з катеринославських сіл».

24 лютого 1912 року адміністрація дозволила відкрити філію «Просвіти» у селі Перещепине Новомосковського повіту Катеринославської губернії. На урочисте відкриття філії прибула делегація катеринославської «Просвіти» на чолі з Д. Дорошенком. Він пізніше згадував: «Мене приємно здивувало, що Перещепине передплачувало понад десять примірників щоденної газети «Рада», а також більшість українських часописів того часу. Один із селян навіть отримував «Письмо з "Просвіти"» зі Львова. У селі було кілька примірників «Історії України-Русі» М. Аркаса та «Ілюстрованої історії України» М. Грушевського. Але найбільше мене вразило, коли наступного дня після нашого приїзду площа перед будинком «Просвіти» була заповнена возами, як на ярмарку – це з'їхалися господарі з усіх сусідніх сіл. Під час свята громади двох сіл передали мені письмові заяви з проханням відкрити філії «Просвіти» і в їхніх селах».

21 липня 1912 року мануїлівські просвітяни провели культурно-просвітницький вечір, який мав неабиякий успіх. Через велику кількість бажаючих потрапити на захід квитків не вистачило для всіх охочих. Вечір приніс прибуток у розмірі 92 рублі 60 копійок. Учасники товариства відзначали зростання інтересу громадськості до їхньої діяльності: «Можна помітити дедалі більшу зацікавленість громадськості в діяльності "Просвіти". Якщо торік улітку через низький інтерес глядачів неможливо було організувати вистави, то тепер на наших вечорах не вистачає квитків. Те саме спостерігалось і під час вистави "Бондарівна" 23 червня. Серед глядачів було багато селян, особливо молоді».

З початком Першої світової війни у 1914 році діяльність катеринославської «Просвіти» зазнала змін. Основна увага товариства була зосереджена на допомозі біженцям та переселенцям із Галичини та Буковини, а також удовам і сиротам загиблих солдатів. При «Просвіті» було

відкрито дешеву їдальню, яка з 6 вересня 1914 року до 1 вересня 1915 року видала 80 454 обіди, з яких 4 129 – безплатно для вдів та сиріт загиблих солдатів, а ще 6 383 – для біженців та переселенців із західноукраїнських земель, що опинилися під окупацією російської армії.

Ця їдальня стала першим закладом у Катеринославі, який у червні 1915 року надав матеріальну підтримку галицьким біженцям, що почали прибувати до міста.

Окрім матеріальної допомоги, «Просвіта» активно працювала над створенням сприятливого морального клімату для біженців у Катеринославі. З цією метою було організовано низку лекцій про Галичину, які збирали переповнені зали та сприяли виникненню щирої симпатії до західноукраїнців серед місцевого населення [117, с. 59].

За десятиліття свого існування під російським самодержавством «Просвіти» Наддніпрянщини стали впливовими осередками національно-культурного відродження. Попри адміністративні обмеження, репресії та власні прорахунки, ці організації зробили значний внесок у консолідацію інтелектуальних еліт Східної та Західної України, підвищення культурно-освітнього рівня та формування національної свідомості українців Наддніпрянщини.

РОЗДІЛ 4

КНИГОВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Книговидавнича діяльність української інтелігенції в цей період була важливим інструментом підвищення національної самосвідомості українського суспільства. Вона сприяла виявленню, збереженню та популяризації культурної спадщини українського народу, а також розширенню історичних та мистецьких знань. Значним напрямом цієї роботи стало створення словників та енциклопедій. Як зауважував академік С. Єфремов, упродовж понад 50 років після публікації "Енеїди" І. Котляревського українська книга була радше винятком, ніж нормою, з'являючись лише завдяки ентузіазму окремих патріотів та поодиноким ініціативам видавців.

Негативний вплив на книговидавничу справу мали репресії після справи Кирило-Мефодіївського товариства 1847 року. Багато видатних діячів, зокрема М. Костомаров, П. Куліш та Т. Шевченко, були піддані цензурним обмеженням, а їхні твори заборонені або знищені. Цей період М. Драгоманов влучно назвав "першим антрактом" у розвитку української справи в Російській імперії.

Значний внесок у відродження українського друкованого слова зробив Пантелеймон Куліш. У 1856–1857 роках він видав двотомну збірку «Записки о Южной Руси», до якої увійшли зразки народної творчості: думи, пісні, легенди та оповідання. Важливим елементом цієї роботи стали описи його етнографічних подорожей та зустрічей із кобзарями й лірниками. Ця збірка ознаменувала відновлення українського культурного процесу після Миколаївських репресій.

Позитивний вплив на видавничу справу мала і епоха реформ Олександра II, зокрема скасування кріпацтва 1861 року. Оскільки культурне

життя зосереджувалося переважно у Петербурзі та Москві, саме у цих містах активізувалися українські видавці та письменники. У Петербурзі розпочалася діяльність видатних діячів українського руху, таких як П. Куліш, М. Костомаров і Т. Шевченко.

Особливо активним у видавничій справі був Пантелеймон Куліш. Його історичний роман "Чорна рада" (1857) став одним із перших друкованих творів українською мовою, що побачив світ у Петербурзі та Москві. Видання роману стало можливим лише після подолання численних цензурних перешкод.

Завдяки зусиллям П. Куліша у 1857 році була створена перша українська друкарня у підросійській Україні – "Друкарня П. Куліша" у Санкт-Петербурзі. Власником і редактором друкарні був сам Куліш, а його помічником та адміністратором – Дмитро Каменецький, відомий своєю відданістю книговидавничій справі. У Берліні П. Куліш придбав друкарську машину, що зробило його видавництво унікальним на території Російської імперії [118, с. 59].

Першою книгою, надрукованою у друкарні Куліша, стало видання "Размышления о Божественной Литургии" М. Гоголя. Пізніше було видано шеститомне зібрання творів і листів М. Гоголя, упорядковане особисто Кулішем. У 1859 році з'явився також російський переклад оповідань Марка Вовчка "Украинские народные рассказы" із передмовою І. Тургенєва.

Таким чином, книговидавнича діяльність української інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст. відіграла ключову роль у збереженні та розвитку національної культури, а також у формуванні національної самосвідомості. Друкарня П. Куліша стала осередком українського друкарства в Російській імперії та сприяла поширенню українського друкованого слова серед народу.

У період із 1860 по 1862 рік у рамках серії «Сільська бібліотека», ініційованої та фінансованої Д. Каменецьким, друкарня П. Куліша випустила понад 20 доступних за ціною книжечок-«метеликів». У цих виданнях були

твори провідних українських письменників, таких як Т. Шевченко, П. Куліш, Г. Квітка-Основ'яненко, Марко Вовчок, Ганна Барвінок, М. Номис та Д. Мордовець. Загалом серія налічувала 39 випусків, деякі з яких побачили світ у «Типографии департамента уделов» [120, с.132]. Академік С. Єфремов підкреслив важливість цієї ініціативи, відзначивши, що це була перша спроба систематично видавати літературу для народу. Видання поширювалися не лише в Петербурзі, а й у Києві, Полтаві, Харкові, Чернігові, Одесі та навіть Львові. Деякі студенти розповсюджували ці книжки на ярмарках і в селах, ставши першими популяризаторами української книги серед сільського населення [20, с.45].

У 1857 році вийшла перша українська граматика для Наддніпрянщини – «Граматка» П. Куліша. Вона слугувала підручником для початкового навчання грамоти. Куліш прагнув створити національну школу, яка б забезпечувала національне виховання. У своєму листі до сестер Милорадович він зазначав, що ця книжка має розкрити народу його сутність, походження та місце у світі [120, с.133]. Успіх першого видання (5000 примірників) спонукав Куліша видати друге, цього разу накладом у 8000 примірників. Проте популярність книги викликала негативну реакцію польської шляхти, яка подала скаргу до київського генерал-губернатора І. Васильчикова. У відповідь на це він заборонив використовувати українські букварі в державних школах, дозволивши лише казенні російські посібники [144, с.59].

Крім власного видавництва, П. Куліш і Д. Каменецький брали активну участь у діяльності друкарських і видавничих ініціатив української громади в Петербурзі. Зокрема, вони сприяли створенню науково-популярного видавництва під керівництвом М. Костомарова [20, с.46]. У 1861 році, за активного сприяння В. Білозерського, було отримано дозвіл на видання українського журналу «Основа», програму для якого розробив П. Куліш. Журнал виходив українською та частково російською мовами з січня 1861 по вересень 1862 року. П. Куліш був не лише видавцем і редактором журналу, а

й автором багатьох художніх, поетичних, публіцистичних та наукових матеріалів. Він також активно редагував твори інших авторів, іноді навіть суттєво змінюючи їхній зміст [85, с.316].

Є. Нахлік відзначає, що П. Куліш, випереджаючи І. Франка, став першим українським літератором, який заробляв на життя літературною, науковою та редакційно-видавничою діяльністю. Куліш поєднував у собі ролі письменника, перекладача, критика, історика літератури, фольклориста, етнографа, публіциста та редактора. Він заснував і керував власним видавництвом та часописом «Основа», а також займався виданням чужих книжок [120, с.142].

На початку 1860-х років українська книга поступово здобувала позиції у загальноросійській книговидавничій справі. З'явилися навіть приватні видавці, які публікували українські твори з комерційною метою. Серед них були Н. Тиблен (видав «Повістки» Марка Вовчка, 1861), П. Лобко («Народні оповідання» Марка Вовчка, 1862), Литов («Сочиненія Е. П. Гребинки», 1862), Яковлев (третій том «Оповідань» Марка Вовчка, 1865), а також Кожанчиков і Лисенков, які навіть позивалися за право публікувати Шевченкового «Кобзаря» (1867) [89, с.386].

Натомість у Наддніпрянській Україні видавнича справа розвивалася повільніше. Це викликало обурення П. Куліша, який критично висловлювався про «мовчання» Києва, що, за його словами, мав би стати центром національного відродження. У своєму емоційному нарисі він називав Київ містом, що славиться своїми дивами по всій Україні, однак не сприяє розвитку національної культури. Куліш намагався знайти причини цього явища, підкреслюючи, що вони глибоко коріняться у суспільних та культурних умовах того часу [20, с.46].

На той час київська влада ще остаточно не відмовилася від української мови у видавничій справі. Зокрема, навіть офіційне видання «Губернскія Ведомости» публікувало матеріали українською мовою. Губернатор Києва звертався до народу у своїх промовах двома мовами — російською та

українською. Видання «Байок» Л. Глібова, призначених для народного читання, фінансувалося державним коштом. Однак із часом така подвійність зникла, поступившись місцем жорсткій політиці обмеження української книги, характерній для самодержавної політики Росії.

В інших містах підросійської України, як-от Чернігів, Полтава та Харків, видавнича справа мала ще більш кустарний характер. Однак і там діяли українські громади, що намагалися розвивати громадські видавництва та використовувати друковане слово для освіти народу. Особливо помітною була діяльність у Чернігові, де Л. Глібов започаткував газету «Черниговській Листокъ» (1861–1863). У ній публікувалися й матеріали українською мовою, що приваблювало молодих письменників з різних регіонів України.

Піднесення українського видавництва та збільшення кількості українських видань викликало занепокоєння царської цензури. У відомому циркулярі П. Валуєва 18 липня 1863 р. констатовалося, що українські видання надходять систематично та в значних обсягах. Для обмеження цієї «повені» Валуєв видав циркуляр до цензурних комітетів у Києві, Москві та Петербурзі, в якому зазначалося, що українська мова не має самостійного статусу, а її поширення — результат «польської інтриги».

Циркуляр встановив заборону на друк підручників, духовної літератури та книг для початкового читання українською мовою. Дозволялося публікувати лише художню літературу. У вересні 1863 р. до Києва був відряджений флігель-ад'ютант Мезенцев, який мав оцінити масштаби українофільського руху та можливі зв'язки між українськими діячами та польським національним рухом. У своїх звітах Мезенцев окреслив діяльність редакції «Основи» в Петербурзі та відзначив, що активними лідерами українофільства є такі видатні особи, як М. Костомаров і П. Куліш. Мезенцев дійшов висновку, що їхня діяльність могла сприяти політичному відокремленню України від Російської імперії, що лише посилювало репресивні дії влади щодо української мови, друкованих видань та провідників українського руху.

Валуєвський циркуляр 1863 р. та подальша цензурна інструкція 1866 р. завдали серйозного удару по українській книзі. Разом із цим частину активних діячів українського руху (П. Єфименка, О. Кониського, В. Лободу, П. Чубинського та інших) було заслано за межі України на північні території імперії.

Статистика публікацій наочно демонструє наслідки репресій. Якщо з 1856 по 1863 рік кількість українських видань щорічно зростала, то після 1863 р. цей показник різко впав. У 1864 р. у Російській імперії було надруковано лише 12 українських книжок, у 1865 р. — 5, а у 1866 р. — жодної. Упродовж наступних трьох років (1867–1869) щорічно з'являлося лише по 2 книги.

У підсумку, за сім років після видання Валуєвського циркуляру кількість надрукованих українських книг дорівнювала лише кількості видань за один 1862 рік. Деякі дослідники, зокрема М. Драгоманов, називали цей період другим «антрактом з історії українофільства» (1863–1872 рр.), підкреслюючи застій у розвитку українського книгодрукування та культурного руху загалом. Утім, ця пауза тривала недовго, і вже на початку 1870-х рр. репресивний курс самодержавства вичерпав себе, що дало змогу молодим українським силам відновити боротьбу за права української мови та літератури.

На початку 1870-х років Київ став ключовим центром українського національного руху. Тут згуртувалися провідні наукові та літературні діячі, об'єднані в «Громаду» — організацію, яка зародилася ще на початку 1860-х років під час періоду послаблення репресій з боку російського уряду. У цей час активізується наукова діяльність, помітним прикладом якої стала експедиція П. Чубинського 1869 року та створення «Південно-Західного відділу Російського географічного товариства» (1872). Ця установа сприяла збиранню та опрацюванню етнографічних і фольклорних матеріалів за допомогою сучасних наукових підходів.

За словами С. Русової, діяльність Південно-Західного відділу мала велике значення для формування національної свідомості українців. Вона надихнула багатьох людей на збирання фольклору та етнографічних матеріалів. У різних регіонах України з'явилися активісти-фольклористи, як-от Новицький з Катеринослава та Манжура з Харківщини. Зібрані матеріали публікувалися у вигляді збірників народних пісень, казок та інших текстів, що поширювалися серед українців і сприяли розвитку національної свідомості [120, с. 98].

Попри те, що українознавчі дослідження у Київському університеті св. Володимира та інших навчальних закладах підросійської України розвивалися повільніше, відбувалася їхня поступова інституціоналізація. З'явилися видатні літературні діячі, серед яких І. Нечуй-Левицький, М. Старицький і П. Мирний, які своєю творчістю заклали основи українського національного театру. Значний внесок зробив і М. Лисенко, який розвивав українське музичне мистецтво. Ці зміни вплинули і на українську книжкову справу, яка набула двох основних напрямів — видання популярної літератури та наукових праць.

Київська Громада активно сприяла випуску популярних книг, спрямованих на просвітництво народу та розширення його знань у різних сферах. У межах цієї діяльності видавалися як навчальні посібники, так і літературні твори для дітей та дорослих. Серед таких видань були:

- Науково-популярна література:
- «Дещо про світ божий» (1874) – оновлене видання популярної космографії.
- «Розмова про небо та землю» (1874) і «Розмова про земні сили» (1875) – твори О. Іванова у перекладі М. Комарова.
- «Що робиться у воздуху і що з того треба знати землеробу» (1875) та «Як розпізнати ґрунт» (1876) – переклади праць М. Горбунова, здійснені І. Ревою.

Книги з медицини та здоров'я:

– «Ліки своєнародні», «Про хвороби і як їм допомогти» та «Про холеру» (1875) – твори С. Носа, присвячені народній медицині та профілактиці хвороб.

Історично-просвітницькі твори:

– «Про українських козаків, татар та турків» (1875) – праця М. Драгоманова.

– «Перші Київські князі» (1876) та «Татари і Литва на Україні» (1876) – історичні дослідження І. Левицького.

– «Унія і Петро Могила» (1875) – робота І. Левицького, присвячена церковним питанням в Україні.

– Книги для дітей:

– «Дітські пісні, казки й загадки» (1876) – збірка дитячого фольклору, укладена Лободовським.

Соціально-просвітницька література:

– «Як тепер одбуватиметься воєнна служба» (1875) – праця М. Троцького про нові правила військової служби.

– «Про кари, до яких присуджують мирові судді» (1876) – книга, присвячена судовим справам і покаранням.

Переломний період 1870-х років приніс вагомі здобутки в українській науці та літературі. Видання казок Івана Рудченка (1869–1870) і збірка «Чумацькі народні пісні» (1874) започаткували новий етап розвитку української фольклористики. Ще одним значущим проєктом стала публікація «Історичних пісень малоросійського народу» за редакцією В. Антоновича та М. Драгоманова (1874–1875), до створення якої долучилися студенти Київського університету та аматори-етнографи [114, с. 256].

Значним досягненням стала публікація «Малоросійських народних переказів і оповідань» М. Драгоманова (1876) та підготовка «Опита русско-украинского словаря» М. Левченка (1874), що містив близько 7500 російських і 9000 українських слів. Важливу роль відіграла й семитомна «Праця етнографічно-статистичної експедиції» П. Чубинського (1872–1878)

та двотомні «Записки Південно-Західного відділу Російського географічного товариства» (1874–1875).

Літературний процес 1870-х років також був насиченим і плідним. У цей період з'явилися твори І. Нечуя-Левицького, М. Старицького, О. Федьковича та П. Мирного. Зокрема, роман П. Мирного та І. Білика *«Хіба ревуть воли, як ясла повні»* та роман І. Нечуя-Левицького *«Причепи»* стали визначними подіями в українській літературі, хоча деякі з них на довгий час були заборонені цензурою [114, с. 162].

Діяльність Київської Громади у 1870-х роках стала важливим етапом в історії української книги. У цей період сформувався новий тип української популярної літератури, вдосконаленої у порівнянні з "метеликами" 1860-х років. Літературна творчість стала більш змістовною та різнобічною, що охоплювала не лише оригінальні твори, а й переклади (зокрема, роботи М. Старицького). Цей період увійшов в історію як один із найяскравіших етапів у розвитку української культури та книговидавництва.

У 1870-х роках активізація українського руху у Києві привернула увагу не лише наукових і культурних кіл Росії та закордоння, але й викликала занепокоєння у представників поліційних та урядових структур. Розвиток українського книговидавництва супроводжувався хвилею доносів і звинувачень у підривної діяльності з боку таких діячів, як М. Юзефович та С. Гогоцький. Зокрема, їхня риторика зводилася до тези, що українські видання є прикриттям для поширення "чистого соціалізму" або "демагогії" [89, с.462].

Особливу активність у цій справі виявив В. Шульгін, редактор газети «Киевлянин», який у 1874 році ініціював публічну антиукраїнську кампанію, спрямовану проти Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. У публікаціях газети він заявляв, що товариство є прикриттям для діяльності українофілів, яких підтримують місцеві чиновники та заможні мешканці [88, с.23].

М. Юзефович підкріпив цю кампанію меморандумом до Санкт-Петербурга, де намагався довести "неблагонадійність" українофільського

руху. Він стверджував, що діяльність українських активістів може призвести до соціальних заворушень, зокрема до нової гайдамаччини, та закликав до рішучих дій. Серед запропонованих заходів було закриття Південно-Західного відділу та видворення провідних діячів, таких як М. Драгоманов і П. Чубинський, адже, за його словами, "жодні заходи не зупинять рух, що виник з їхньої ініціативи" [88, с.24].

Наслідком цього стало створення 27 серпня 1875 року спеціальної урядової наради за ініціативою імператора Олександра II. До її складу увійшли ключові урядовці, зокрема міністр внутрішніх справ О. Тимашев, міністр народної освіти Д. Толстой, обер-прокурор Синоду К. Побєдоносцев, шеф жандармів О. Потапов та ініціатор доносів М. Юзефович. Метою наради було вироблення дієвих заходів для боротьби з українським рухом, зокрема обмеження українського книгодрукування [152, с.204; 119, с.173].

Результатом роботи цієї наради стало підписання 18 травня 1876 року так званого Емського указу. Основними положеннями документа були:

1. Заборона ввезення до Російської імперії без спеціального дозволу будь-яких видань українською мовою, надрукованих за кордоном.
2. Заборона друку оригінальних творів та перекладів українською мовою, за винятком історичних документів та художньої літератури. При цьому вимагалось дотримання оригінальної орфографії для історичних пам'яток та "загальноприйнятого російського правопису" для художніх творів.
3. Заборона театральних вистав та публічних читань українською мовою, а також друкування текстів до нот українською мовою.

Особливу увагу приділили забороні української фонетичної орфографії («кулішівки»), яка активно використовувалася у попередні десятиліття, зокрема у виданнях «Записки о Южной Руси» (1856) та «Граматці» (1857) П. Куліша [113, с.178].

Емський указ став логічним продовженням імперської політики щодо «українського питання», яка трактувала український рух як частину

«польсько-австрійської інтриги», спрямованої на ослаблення Російської імперії.

Наслідки указу були нищівними для українського культурного та наукового життя. Був ліквідований Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, закрито газету «Киевский телеграф». М. Драгоманов, звільнений з посади професора Київського університету у 1875 році, наступного року був змушений виїхати за кордон за згодою Київської Громади. Згодом емігрували також М. Зібер, Ф. Вовк, С. Подолинський, а пізніше – П. Чубинський, Ф. Мищенко, П. Житецький, Н. Тумасов, Ю. Цвітковський.

Таким чином, репресивна політика російської влади завдала важкого удару по українській культурній діяльності. Проте ці заходи не змогли повністю зупинити розвиток національної самосвідомості та подальше формування нової української інтелігенції [123, с.25].

Після запровадження жорстких заходів російської імперської адміністрації українське друковане слово було змушене шукати можливості для розвитку за межами імперії Романових. У результаті, у 1870–1880-х роках почали з'являтися перші спроби нелегального видання української соціалістичної літератури за кордоном [20, с.50].

Значний внесок у цю справу зробив С. Подолинський — один із перших українських соціалістів, який об'єднував молодь на ідеях соціалізму. Саме він ініціював створення першого українського закордонного видавництва соціалістичної літератури. У 1875 році у Відні Подолинський, використовуючи псевдонім В. Кістка та за підтримки студентів-галичан, випустив брошуру «Парова машина». У ній у художній формі розкривалася проблема експлуатації робітників у капіталістичному суспільстві та обґрунтовувалася необхідність соціальної революції для поліпшення становища трудящих.

Наступною роботою Подолинського стала брошура «Про бідність. Розмова перша», де він пояснював причини злиднів у суспільстві та викладав

теорію додаткової вартості. Третім виданням став перероблений текст російської брошури «Хитрая механика» (про податки) під назвою «Правда». Четвертою працею було видання «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків» Ф. Волховського, де аналізувалися аграрні проблеми та шляхи їх подолання.

Діяльність видавництва Подолинського припинилася після того, як австрійська влада конфіскувала останню брошуру через її радикальний зміст. Видавця, О. Терлецького, притягнули до судової відповідальності, що поставило крапку на діяльності цього видавництва [74, с.34-44].

Запровадження Емського акта 1876 року суттєво ускладнило видавничу діяльність українських громад у межах Російської імперії. Це змусило громадівців створювати осередки за кордоном і шукати можливості для видання цензурно-незалежних періодичних видань. Питання про заснування такого часопису обговорювалося ще у 1874 році [123, с.25].

Для організації видання було створено спеціальний комітет, який розробляв програму діяльності. Меценатом виступив Я. Шульгін (1851–1911), який виділив на цю справу 12 тис. рублів зі своєї спадщини. Редактором закордонного видання було призначено М. Драгоманова, якому Громада вирішила виплачувати 1600 рублів на рік та регулярно надсилати наукові та публіцистичні матеріали.

Головним результатом цієї ініціативи стало видання «Громада», яке вийшло у вигляді п'яти томів неперіодичних публікацій та двох номерів журнального типу протягом 1878-1882 років. Вміщені матеріали висвітлювали програмні та актуальні українські питання. У російськомовних брошурах Драгоманова, пізніше зібраних у двотомнику, порушувалися теми, що стосувалися важливих подій у російському суспільстві. Драгоманов згадував, що його політичні брошури спочатку не підтримували російські соціалісти-революціонери, однак згодом деякі з них передруковувалися підпільними друкарнями та сприймалися як прокламації «Исполнительного Комитета русской социально-революционной партии» [18, с.42].

Після виїзду М. Драгоманова за кордон Київська Громада зосередила свої зусилля на матеріальній підтримці його видавничої діяльності. До цієї роботи долучилися С. Подолинський, П. Чубинський, Ф. Вовк, В. Беренштам та інші громадівці. Значну фінансову допомогу надав відомий меценат В. Симиренко [51, с.354]. У 1876 році громадівці переказали Драгоманову 1500 рублів на друкарню та видання журналу, а в 1877 та 1878 роках — по 3000 рублів [122, с.26].

1 березня 1881 року після вбивства російського імператора Олександра II розпочалася нова хвиля репресій і терору. Багато народницьких гуртків було розгромлено, а активних революціонерів заарештовано, заслано чи ув'язнено [51, с.460]. За цих умов члени Київської Громади вирішили відмовитися від політичної діяльності, що могла б спричинити конфронтацію з владою. Натомість вони сконцентрувалися на розвитку національної свідомості через культурно-освітню та наукову діяльність.

Це рішення загострило розбіжності між Київською Громадою та М. Драгомановим. Сама Громада перетворилася на таємну організацію з обмеженим складом учасників. За спогадами Є. Чикаленка, після ліквідації Київського відділу Географічного товариства та заборони української літератури у 1876 році Київська Громада начебто оголосила про свою ліквідацію. Утім, організація продовжила існувати в підпіллі, маючи лише 14 активних учасників [59, с.210].

Українська інтелігенція в Російській імперії, позбавлена можливості відкрито займатися політичною, громадською чи навіть культурною діяльністю, зосередилася на наукових дослідженнях з історії та мови. Метою цієї діяльності було доведення унікальності українського народу та його права на самостійний національний розвиток.

Важливу роль у розвитку українознавства та популяризації історичних, етнографічних і археологічних знань відіграв журнал «Киевская старина» (1882–1906) [125, с.230]. Хоча журнал виходив російською мовою, його публікації охоплювали широкий спектр тем, серед яких археологія, церковна

та загальна історія, художня література, біографічні та бібліографічні матеріали, а також критичні статті. До числа авторів видання належали відомі науковці, зокрема В. Антонович, С. Голубєв, П. Житецький, М. Костомаров, О. Лазаревський, О. Левицький та І. Павловський [116, с.83].

Заснування «Киевской старины» стало спільною ініціативою української інтелігенції, значна частина якої була пов'язана з Київською Громадою. Метою засновників було використання досліджень української історії для розвитку національної самосвідомості [125, с.36-37].

Емський указ 1876 року суттєво обмежив можливості українського книговидання, що спричинило глибоку кризу серед українських авторів і видавців. Багато хто з них втратив віру в можливість розвитку української справи. Деякі переїхали до Галичини або інших європейських країн, щоб продовжувати друкувати українські книги за кордоном.

Проте вже на початку 1880-х років цензура почала поступово послаблювати обмеження. Цим скористалися такі видавці, як М. Старицький, І. Левицький, Олена Пчілка та Б. Грінченко. М. Старицький не лише публікував власні твори, але й започаткував альманах «Рада», два випуски якого вийшли у 1883–1884 роках. Подібні видання позитивно сприймалися громадськістю. Про це свідчить запис О. Кістяківського від 1 травня 1883 року: «Вийшла “Рада” – малоросійський збірник, виданий Старицьким. Книга варта похвали... Малоросійська література зростає, розширюється. З'являються нові діячі» [51, с.415].

Попри жорсткі цензурні умови, видавці продовжували випускати науково-популярну літературу. У цей період були видані такі праці, як «Про обкладки (дифтерит)» Мича (1881), «Дещо про світ божий» (1882), «Оповідання про комах» О. Степовика (1882), «Про дифтерит або обкладки» М. Хведоровського (1882), «Земля і люди в Росії» К. Гамалії (1883) та «Про грім та блискавку» В. Чайченка (1883). Також було видано підручники – «Граматка» О. Кониського (1883) і «Читанка» Хуторного-Лубенця (1883).

Однак друга половина 1880-х років позначилася новою хвилею репресій і посиленням цензурного контролю [20, с.54].

З початку 1890-х років відбулося нове пожвавлення українського книгодрукування. Українські громадські організації почали активніше займатися видавничою діяльністю, а цензура стала менш жорсткою. Протягом останнього десятиліття XIX століття в Україні з'явилися чотири українські видавництва, які мали на меті забезпечити ринок якісною літературою.

Особливу роль у цьому процесі відіграв Б. Грінченко, який у 1894 році заснував у Чернігові видавництво «Курінь» за фінансової підтримки І. Череватенка (1000 рублів). Видавництво Грінченка стало першим, яке систематично займалося випуском української літератури. За період його роботи (до 1901 року) було надруковано майже 50 книг накладом від 5000 до 10 000 примірників кожна. Серед видань були як художні твори (Є. Гребінки, П. Грабовського, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, Т. Шевченка, Ю. Федьковича), так і науково-популярні праці з медицини, техніки, історії та природознавства [20, с.57].

Подібне видавництво у 1895 році було засноване в Києві за ініціативи О. Кониського, який передав йому стартовий капітал у розмірі 75 рублів. Згодом видавництво отримало назву «Вік». Основу колективу становили студенти, серед яких були О. Лотоцький, В. Доманицький, С. Єфремов, Ф. Матушевський, В. Дурдуковський та інші. Перше видання з'явилося у 1896 році. Діяльність видавництва супроводжувалася постійною боротьбою з цензурою та фінансовими труднощами.

Попри це, «Вік» за перші 10 років роботи (1896–1905) видав 82 книги у 91 томі, загальним накладом 325 000 примірників, що загалом склало 100 000 рублів. Видавництво мало кілька серій видань:

1. Серія народних книжок – 70 позицій до 1918 року.
2. Українська бібліотека – твори українських письменників та збірники, що включали 23 томи.

3. Збірки творів українських письменників – 9 томів.

4. Позасерійні видання – 13 томів.

Після революції 1905 року видавництво «Вік» започаткувало нову серію – «Наші справи», що охопила 21 випуск. У підготовці збірників брали участь провідні вітчизняні літератори того часу, зокрема три томи збірника «Вік» (1902), «Літературний збірник на спомин О. Кониського» (1903) і «На вічну пам'ять Котляревському» (1904) [20, с.58].

Таким чином, видавнича діяльність в Україні у другій половині XIX століття зазнала значного розвитку, попри численні труднощі, викликані урядовими заборонами та цензурою. Видавці та письменники, спираючись на підтримку громадськості та меценатів, змогли відновити книгодрукування й поширити українське слово серед народу.

Наприкінці XIX ст. в Україні та за її межами активно розвивався український видавничий рух. Зокрема, у Харкові під керівництвом Гната Хоткевича розпочало діяльність молодіжне видавництво, яке позначало свої публікації криптонімом «видано Вс. І. Гуртом» («всі гуртом»). Однак, це підприємство, що виникло в другій половині 1890-х років, проіснувало лише до початку революції 1905 року. За цей період було видано близько 15 книжок белетристичного спрямування.

У 1898 році в Санкт-Петербурзі почало працювати «Благотворительное Общество издания общепольных и дешевых книг», більш відоме як «Благодійне Товариство» або «Просвіта». Попри початкові труднощі, завдяки зусиллям таких діячів, як П. Стебницький та О. Лотоцький, воно швидко перетворилося на впливову культурно-просвітницьку установу. Це було єдине українське товариство, яке отримало офіційний статус від російської влади. Основна увага товариства зосереджувалася на виданні науково-популярної літератури. За 20 років його діяльності було випущено понад 80 найменувань книг накладом, що перевищував 1 мільйон примірників. Основними тематичними напрямками стали природознавство, історія, сільське господарство, медицина, економіка, соціальні питання та

історія літератури. Серед авторів, які співпрацювали з товариством, були відомі українські діячі, такі як Б. Грінченко, В. Доманицький, М. Грінченкова, М. Комаров, О. Кониський, Є. Чикаленко та інші.

Через складнощі з цензурним контролем інші видавництва, як-от «Вік», нерідко передавали Благодійному Товариству право друкувати окремі видання. Щоб уникнути заборон, популярні відомості часто подавалися у квазібелетристичній формі, адже цензура легше пропускала художні твори. Цим прийомом активно користувалося Товариство.

Під час революції 1905–1907 років, після оприлюднення Маніфесту 17 жовтня 1905 року, який проголосив свободу слова, цензурні заборони щодо українських видань були послаблені. Це відкрило можливість для виходу українських періодичних видань, зокрема газет у Києві та інших містах. Водночас російські чиновники продовжували чинити опір. Тимчасові правила від 24 листопада 1905 року визначали умови лише для періодичних видань, не поширюючись на друк книжок. Як наслідок, губернатор Києва не дозволив випуск газет «Громадське слово» та журналу «Нове життя», вбачаючи у них загрозу для єдності Російської імперії. Проте ці видання все ж змогли побачити світ під іншими назвами, хоча й за юридично невизначених умов.

Після скасування у березні 1906 року Емського указу 1876 року українська книга юридично зрівнялася з іншими виданнями імперії. Однак навіть після цього українські книги та журнали нерідко конфісковувалися або піддавалися судовому переслідуванню. Російськомовні видання в аналогічних ситуаціях залишалися недоторканими.

Попри ці труднощі, українська книжка почала відігравати значну роль у культурному житті нації. У лютому 1909 року у Львові відбувся Просвітньо-економічний Конгрес, організований галицькою «Просвітою» з нагоди 40-річчя товариства. Виступ В. Доманицького на цьому заході був знаковою подією для українського книжкового руху. Він не лише узагальнив

досягнення попередніх років, а й відобразив погляди сучасників на видавничу справу.

За словами Доманицького, зусиллями 17 українських видавництв, зокрема 13 у Києві, за 15 років було випущено понад 400 книжок загальним накладом 2 млн примірників. Два найбільші видавництва – "Благодійне Товариство" та "Вік" – забезпечили понад половину цього обсягу. Водночас окремі українські діячі та меценати додали ще від 500 тисяч до 1 мільйона примірників друкованих видань. Загальний наклад української книжкової продукції за цей період оцінювався у 2,5–3 мільйони примірників.

Для об'єктивної оцінки результатів видавничої діяльності Доманицький запропонував звернути увагу на статистику за 1908 рік, взятую з офіційних звітів «Главного управления по делам печати» та його тижневика «Книжная летопись». За 1908 рік було опубліковано 220 українських видань (окрім періодики), що удвічі перевищувало обсяги 1906 та 1907 років. За кількістю видань українська книжка посіла 7–8 місце серед інших народів Російської імперії.

Лідером у сфері літературного виробництва залишався Київ. Тут, крім відомих видавництв «Вік» та «Благодійне Товариство», з'явилися нові видавничі підприємства – «Час», «Лан», «Криниця», «Український Учитель», «Просвіта», видавництво Б. Грінченка тощо. Українські друкарні працювали також у Катеринославі, Одесі, Полтаві, Харкові та Санкт-Петербурзі. У Києві провідними центрами друкарської справи були друкарні П. Барського та 1-ї Артїлі, а в Полтаві – друкарня Г. Маркевича [151, с. 101].

Значні зміни відбулися у вигляді та якості українських книг. Видавці орієнтувалися на сільську інтелігенцію – вчителів, освічених селян та робітників. Зовнішній вигляд книг ставав привабливішим, вони відзначалися якісним оформленням та простотою дизайну. Читачі мали можливість придбати українські книги у спеціалізованих книгарнях, що відкривалися по всій території України, включно з малими містами.

Незважаючи на позитивні зрушення, шкільна освіта залишалася закритою для української книги. Це стримувало поширення літератури як основного інструменту національної освіти та культури. Втім, незважаючи на перепони, українська книжка продовжувала зміцнювати свої позиції в національно-культурному житті, а її доступність для широких мас стала потужним інструментом національної свідомості.

З початком Першої світової війни царська адміністрація відновила обмеження на українську пресу. Уже наступного дня після оголошення війни було закрито єдину щоденну українську газету. Згодом під заборону потрапили всі інші українські видання підросійської України — як тижневики та місячники, так і популярні та спеціалізовані журнали. У перший місяць війни припинили свою діяльність 15 українських періодичних видань, більшість із яких виходила в Києві.

Коли російські війська у серпні-вересні 1914 року окупували Східну Галичину, подібна політика була запроваджена й на цих територіях. Російська окупаційна адміністрація закрила близько 50 українських видавництв і друкованих органів у регіоні. Наприкінці 1914 — початку 1915 року українське друковане слово зазнало нищівного удару: на всій етнографічній території українців у Російській та Австро-Угорській імперіях не залишилося жодного українського друкованого видання.

23 вересня 1914 року тимчасовий генерал-губернатор Галичини граф Георгій Бобринський затвердив постанову про цензуру, яка забороняла продаж книг, виданих за межами Російської імперії, як російською мовою, так і «малоросійським наречієм». Було категорично заборонено друкувати періодичні видання українською мовою, яку окупаційна влада вважала «вигадкою мазепинців» та «австрійською казенною мовою». Заборону на поширення іноземних друків російські солдати-наддніпрянці намагалися обійти, масово скуповуючи українські книги у львівських книгарнях. Серед найбільш затребуваних видань був повний комплект «Кобзаря», понад сто примірників якого було викуплено українськими солдатами.

Попри неодноразові спроби інтелігенції відновити українські видавництва та пресу під час війни, можливості для цього були вкрай обмежені. Виняток становив лише російськомовний журнал «Украинская жизнь», який під редакцією Симона Петлюри виходив у Москві протягом усього воєнного періоду (1912–1917). Журнал став своєрідним голосом української преси, який єдиний звучав у Російській імперії під час війни. О. Лотоцький відзначав, що роль «Украинской жизни» була надзвичайно важливою, оскільки це було єдине місце, де українські погляди стикалися із російськими та зросійщеними громадськими поглядами.

Однією з маловідомих, але значущих сторінок української інтелектуальної спадщини початку ХХ століття стала історія створення першої вітчизняної енциклопедії — чотиритомника **«Украинский народ в его прошлом и настоящем»** (1909–1916). Це видання мало значний вплив на розвиток українознавчих досліджень. Важливими питаннями для дослідників залишаються передумови виникнення цього енциклопедичного проекту, його структура, склад авторів і редакторів, а також перешкоди, які стояли на шляху до його реалізації.

З-поміж російськомовних енциклопедій найбільш відомим і популярним був «Энциклопедический словарь» видавництва Брокгауза і Єфрона (1890–1907). Видання складалося з 82 книг і 4 додаткових томів. У 1916 році випуск другого видання, яке виходило під назвою «Новый энциклопедический словарь», було припинено на 29-му томі. Українські теми у цих виданнях висвітлювали відомі діячі українського руху та літератури, зокрема І. Франко (огляд української літератури), М. Сумцов (стаття про Т. Шевченка), М. Василенко, І. Лучицький, В. Науменко, П. Житецький та інші [118, с. 105].

Іншим значущим проектом була «Энциклопедический словарь Гранат», який виходив із 1910 по 1948 роки у 58 томах. До його створення долучилися відомі українські діячі, зокрема М. Василенко та Б. Грінченко.

Ідея створення власної українознавчої енциклопедії виникла серед української інтелігенції Петербурга та російських учених, які підтримували українську справу. Робота над проектом розпочалася у 1909–1911 роках. Ініціатором виступив Олександр Лотоцький, лідер української Громади у Санкт-Петербурзі. Газета «Рада» повідомляла, що перший том цього енциклопедичного видання мав вийти у листопаді 1912 року у Москві зусиллями видавництва братів Гранат.

У своїх спогадах О. Лотоцький докладно описав підготовку до видання енциклопедії, зокрема труднощі, які виникали під час роботи над нею. Зміст проекту виглядав наступним чином:

Том I: Розвиток українських досліджень у XIX ст. та розкриття основних питань українознавства (автор – М. Грушевський); Історія українського народу (М. Грушевський) [44]. Том II: Нарис географії України (С. Рудницький); Статистика українського населення Європейської Росії (О. Русов); Галичина та Буковина (В. Охримович); Угорська Русь (С. Томашівський); Антропологічні особливості українського народу (Ф. Волков); Етнографічні особливості українського народу (Ф. Волков); Звичаєве право українського народу (Т. Єфименко); Короткий нарис історії української мови (О. Шахматов).

Обидва томи мали наскрізну пагінацію. Планувалося також видання ще кількох томів, де передбачалося висвітлення історії української літератури. Основну частину текстів цього розділу мав підготувати знаний український літературознавець та публіцист С. Єфремов.

Проект «Украинский народ в его прошлом и настоящем» став першим великим кроком до створення українознавчої енциклопедії, що об'єднала зусилля науковців, літераторів та громадських діячів. Попри численні труднощі та цензурні обмеження, це видання заклало основи для подальшого розвитку української енциклопедичної традиції.

Співредактором проекту виступив відомий діяч петербурзької української Громади П. Стебницький (1862–1923). Протягом трьох

десятиліть він працював керівником комерційного відділу телеграфного агентства та обіймав посаду чиновника особливих доручень у Міністерстві фінансів. Державна служба була його єдиним джерелом доходу та матеріальної незалежності, а весь вільний час він присвячував українській справі [114, с.11; 93, с.90].

Енциклопедичне видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем», яке повністю відповідало науковим стандартам свого часу і досі зберігає цінність як довідково-енциклопедичне джерело з українського національного руху, побачило світ у 1914–1916 роках у Петрограді. Над його підготовкою працювали відомі науковці та громадські діячі, зокрема Ф. Вовк (антропологія, етнографія, мистецтво), М. Грушевський (історія, географія, статистика), М. Ковалевський (економіка), Ф. Корш (мовознавство, література, мистецтво), А. Кримський (мовознавство, література), М. Туган-Барановський (економіка) та О. Шахматов (мовознавство, література). Видання, призначене для ознайомлення російської освіченої аудиторії з українською культурою та історією, виходило російською мовою. Через військові події із запланованих чотирьох томів вдалося видати лише два [143, с.1-360; 144, с.361-707].

Процес підготовки видання був відомий українській інтелігенції підросійської України, що підтверджується листуванням тогочасних діячів. Наприклад, у листі з Кракова до М. Грушевського від 11 травня 1912 року В. Липинський запитував про редакцію видання та цікавився деталями проєкту [29, с. 312]. У листі від 19 квітня 1913 року він знову цікавився долею своєї статті, уточнюючи, чи вона буде надрукована в енциклопедії «Украинский народ» [29, с.323].

Затримка у підготовці видання була зумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. На це вказував П. Стебницький у своєму листі до Є. Чикаленка від 12 грудня 1911 року, де він нарікав на інертність української інтелігенції. Зокрема, він зазначав: «Господи, яка не талановита

нація, принаймні в своїх верхах – інтелігенції! Ось коли вийде та московська «Энциклопедия» («Украинский народ»), то побачите» [19, с. 279-280].

Стебницький також виступив рецензентом двох опублікованих томів енциклопедії. У своїй рецензії для часопису «Вестник Европы» він наголошував на актуальності та значущості енциклопедичного видання. Він відзначав, що українське питання у ХІХ столітті періодично виникало як частина загальноросійської культурно-національної проблематики і, здобувши певну свободу в умовах нових державних реформ, перетворилося на важливий політичний фактор. Рецензент підкреслював необхідність знайомства російської громадськості з матеріалами, що стосуються українознавства [37, с.352].

Стебницький високо оцінив роботи М. Грушевського у першому томі, зокрема його дослідження "Розвиток українських досліджень у ХІХ ст." та "Історія українського народу", а також відзначив якість поліграфії. Водночас він зауважив на недоліках видання, серед яких були відсутність детального змісту та певна випадковість у доборі ілюстрацій. Утім, ці недоліки, за його словами, компенсувалися цінністю змісту [37, с. 352].

Попри амбітний задум, повністю реалізувати видавничий проєкт «Украинский народ в его прошлом и настоящем» не вдалося – було опубліковано лише два з чотирьох томів. Однак навіть ця часткова реалізація стала важливим етапом в історії української енциклопедичної справи ХХ століття. Проєкт збагатив українську інтелігенцію цінним досвідом, який пізніше був використаний при підготовці таких знакових видань, як «Українська Загальна Енциклопедія» та «Енциклопедія українознавства».

Таким чином, книговидавнича діяльність другої половини ХІХ – початку ХХ століття стала важливою частиною культурно-освітнього руху української інтелігенції. Вона не лише сприяла поширенню освіти українською мовою, а й слугувала інструментом для підвищення національної самосвідомості. Метою цієї діяльності було збереження та

популяризація історико-культурних знань про український народ. Через імперські заборони на українське друковане слово інтелігенція була змушена шукати альтернативні шляхи, зокрема створювати видавництва за межами Російської імперії, насамперед в Австро-Угорщині.

Лінгвістично-словникова та енциклопедична діяльність була важливим напрямом книговидавничої справи. У цьому контексті знаковими подіями стали видання «Словника української мови» за редакцією Б. Грінченка та двох томів із запланованих чотирьох енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем». Ці видання стали потужними інструментами для утвердження національної ідентичності та розвитку українознавства.

ВИСНОВКИ

Час формування української нації та її національного самоусвідомлення в другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні, як і в інших слов'янських країнах, відзначався зростаючим впливом інтелігенції, яка, незважаючи на соціально-культурні та політичні відмінності, відігравала важливу роль у цьому процесі. Соціально-економічні та культурні передумови національного відродження в Україні цього періоду стали основою для формування національної самосвідомості інтелігенції. Цей процес відбувався завдяки двосторонньому зв'язку культууроутворюючих і культууроорганізуючих факторів: до перших належала діяльність народних мас, до других – робота інтелігенції, спрямована на збори, вивчення та осмислення національних духовних скарбів.

Завдяки використанню народних традицій і культури українська інтелігенція створила ідеологію єдиної української нації, що мала глибоке історичне коріння і відображала реалії того часу, включаючи мовні заборони, політику русифікації, поділ України між імперіями та соціально-економічні зміни.

Ідеї цілісності, безкласовості українського суспільства та концепція того, що експлуататори – це іноземці, поширювались провідними істориками, такими як М. Костомаров, М. Грушевський та інші. Ці ідеї стали основою для відновлення Української держави та трансформації українців у націю, здатну до державотворення.

Особливості української інтелігенції як соціального прошарку визначали форми її культурно-національної діяльності, від громадівського руху до індивідуальної просвітницької роботи. Водночас активна діяльність української інтелігенції сприяла піднесенню національної самосвідомості серед широких верств населення, навіть серед простих сільських вчителів.

Політика російського самодержавства і русифікація уповільнювали природний процес національного розвитку українського народу, але також сприяли загостренню культурно-національної проблеми. Зростання патріотичних настроїв та активна культурно-освітня діяльність інтелігенції стали основою для розвитку національної ідеї.

Інтелігенція була ключовим лідером культурно-національного руху, що в умовах відсутності демократичних свобод, створила громадівський рух, який поєднав культурне відродження з політичними прагненнями. Це дозволило визначити напрями культурно-національної діяльності та внести значний вклад у розвиток української культури.

Створення модерної української культури, яка поєднувала традиції та новітні творчі напрями, стало важливим завданням української інтелігенції. Література, мистецтво, наукові дослідження національних проблем здобули світове визнання, демонструючи високий рівень національної свідомості.

Суспільно-культурна діяльність української інтелігенції була набагато багатограннішою та важливішою, ніж це часто трактували в радянській історіографії. Вона сприяла становленню модерної української нації та вклала важливий внесок у розвиток російської культури, що поступово набирала більш слов'янських рис завдяки впливу української культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані документи і матеріали, археографічні видання:

1. Андрій Жук: матеріали до біографії (автобіографія, спогади, листування); [публ. І. Б. Гирича] // Молода нація: Альманах. Київ: Смолоскип, 2002. № 3 (24). С. 177–240.
2. Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ: Либідь, 1995. 814 с.
3. Антонович В.Б. Моя исповедь: Ответ пану Падалице // Основа. 1862. № 1. С. 94–95.
4. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. Київ: Наук.-інф. т-во «Пошук», 1992. 96 с.
5. Білозерський В. М. Вступна стаття // Основа. 1861. № 9. С. 2.
6. Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу / Ін-т української археографії НАН України; упоряд. А. Жуковський; відп. ред. П. Сохань. Київ: Ін-т укр. археографії НАН України, 1994. 285 с.
7. Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки. Нью-Йорк: Пролог, 1964. 127 с.
8. Г. Б. Павел Платонович Чубинский в Архангельской губ. (1862–1869 гг.) // Киевская старина. 1903. № 7-8. С. 234.
9. Грищинський В. Одеські українці // Слово. 1907. № 29. 24 листопада.
10. Громада: Українська збірка. Женева: Б.в., 1878.
11. Дві короткі автобіографії Андрія Жука / Публ. І. Гирича // Молода нація: Альманах. Київ: Смолоскип, 2002. № 3 (24). С. 222–225.
12. Допис редакції // Світова зірниця. 1909. № 11–12. 25 березня.

- 13.Дорошенко Д. І. Культурно-просвітня діяльність українського громадянства за останні два роки // Україна. 1907. Т. IV. Кн. 2/3. Ч. 2. С. 29.
- 14.Дорошенко Д. І. «Просвіти» на Великій Україні. Б. м.; б. р. С. 2–3.
- 15.Дорошенко Д. І. Пантелеймон Куліш. Лейпціг: Українська накладня, б. р. 207 с.
- 16.Драгоманов М. П. Политические произведения. Paris: Изд. ред. «Освобождения», 1905. Т. 1. 275 с.
- 17.Драгоманов М. П. Политические произведения. Paris: Изд. ред. «Освобождения», 1906. Т. 2. 656 с.
- 18.Драгоманов М. П. Вибране: «... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні». К.: Либідь, 1991. 688 с.
- 19.Євген Чикаленко – Петро Стебницький. Листування. 1900–1922 рр. / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; [упорядкув.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; вступ. ст. Н. Миронець, І. Старовойтенко]. Київ: Темпора, 2008. 628 с.
- 20.Єфремов С. О. У тісних рямцях: Українська книга в 1798–1916 рр. Бібліологічні вісті. 1926. № 1-2. С. 40-67.
- 21.Жигло Л. Отчет о деятельности столовой общества «Просвита» для семей запасных в г. Екатеринославе за первый год существования столовой // Украинская жизнь. 1915. № 11-12. С. 151-154.
- 22.Житецкий П. И. Русский патриотизм. Ответ «Дню». Основа. 1861. Март. С. 1-21.
- 23.Жук А. І. З матеріалів про невідбутий з'їзд РУП. 1904 р. Об'єднання. Відень, 1924. С. 82–84.
- 24.Загальний збір подільської «Просвіти». Рада. 1910. № 98.
- 25.Звідомлення товариства «Просвіта» у Києві за 1910 рік. Рада. 1910. № 132. С. 2-3.
- 26.З життя «Просвіт». Рада. 1909. № 267. С. 3.

- 27.З'їзд представників подільських товариських крамниць. Світова зірниця.
1909. № 32. 23 серпня. С. 4-5
- 28.Костомаров Н. И. Украинский сепаратизм (Неизвестные запрещенные страницы); [Введение, редакция и примечания проф. Ю. Г. Оксмана].
Одесса: Всеукр. гос. изд-во, 1921. 16 с.
- 29.Листування Михайла Грушевського / Укр. іст. т-во; Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»; Упоряд. Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; Ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто: УІТ, 2001. Т. II. – 413 с.
- 30.Михайло Драгоманов: Документи і матеріали. 1841–1994 / [Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; та ін.]. Львів, 2001. 732 с.
- 31.Міхновський М. І. Самостійна Україна; Справа української інтелігенції; упоряд., передм. В. В. Яременка. Київ: МАУП, 2007. 352 с.
- 32.Міхновський М. І. Самостійна Україна; Справа української інтелігенції; упоряд., передм. В. В. Яременка. Київ: МАУП, 2007. С. 29–56.
- 33.Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний збірник. Київ: Статистика, 1973. 316 с.
- 34.Нова філія катеринославської «Просвіти» // Дніпрова хвиля. 1912. № 5. С. 74.
- 35.Одесса. 1794–1894: Издание городского Общественного управления к столетию города. Одесса: Тип. А. Шульце, 1895. LXXX, 836 с.
- 36.Онопрієнко В. І., Щербань Т.О. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві; НАН України. Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. Київ: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2008. 352 с.
- 37.Петро Стебницький. Вибрані твори; [упорядкув. та вступна стаття І. Старовойтенко]. Київ: Темпора, 2009. 632 с.

38. Революційне народництво 70-х років XIX ст. і українські «Громади»: Лист С. А. Подолинського про «Українську соціально-демократичну партію» / Підгот. до друку і комент. М. П. Рудько // Укр. істор. журн. 1968. № 9. С. 126–134.
39. Томашівський С. Т. Просвітні видавництва (замітки й бажання) // Перший український просвітньо-економічний конгрес. Львів, 1910–1911. С. 100.
40. Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Санкт-Петербург: Изд. М. А. Славинского, 1914. Т. I. С. 1–360.
41. Украинский народ в его прошлом и настоящем. Петроград: Т-во «Общественная польза», 1916. Т. II. С. 361–707.
42. Українська суспільно-політична думка в XX ст.: Документи і матеріали / [упор. Т. Гунчак, Р. Сольчаник]. Мюнхен: Сучасність, 1983. Т. 1. 510 с.

Мемуари та спогади

43. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920-ті рр.): Документально-художнє видання / М. Галаган; [передм., комент.: Т. Осташко, В. Соловйова]. Київ: Темпора, 2005. 656 с.
44. Грушевський М. С. Спомини; [публ. С. Білоконя]. Київ. 1988. № 12. С. 116–139.
45. Дорошенко Д. І. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.); [передм. К. Галушка; прим. К. Галушка, К. Лобанової]. Київ: Темпора, 2007. 272 с.
46. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). Ч. I: Галицька Руїна 1914–1917 рр. Львів: Червона калина, 1923. 131 с.
47. Житецький І. П. Київська громада за 60-тих років. Україна. 1928. Кн. 1 (26). С. 91–125.
48. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): У 2-х т.; НАН України: Археографічна комісія; Ін-т укр. археографії; ЦДІА України в м. Києві; Українська правнича фундація; Упоряд.: В. С. Шандра (ст. упоряд.) та ін. Київ: Наук. думка, 1994. Т. 1 (1874–1879). 647 с.

49. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): У 2-х т.; НАН України: Археографічна комісія; Ін-т укр. археографії; ЦДІА України в м. Києві; Українська правнича фундація; Упоряд.: В. С. Шандра (ст. упоряд.) та ін. Київ: Наук. думка, 1995. Т.2 (1880-1885). 584 с.
50. Лотоцький О. Г. Сторінки минулого. Варшава: Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 1934. Частина третя. 396 с.
51. Новицький В. Д. Из воспоминаний жандарма. Москва: Изд-во МГУ, 1991. 254 с.
52. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Воспоминания. Петроград: Время, 1923. 190 с.
53. Русова С. Ф. Мої спомини. – Рр. 1861–1879. За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ ст.; за ред. акад. М. Грушевського; Історична секція УАН. Київ, 1928. Кн. 2. С. 154–155.
54. Русова С. Ф. Мої спомини. Львів: Видав. кооператив «Хортиця», 1937. 250 с.
55. Русова С. Ф. Мемуари. Щоденник; [редкол.: В. Сергійчук (голова) та ін.]. Київ: Поліграфкнига, 2004. 544 с.
56. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907): Документально-художнє видання; [передмова В. Шевчука]. Київ: Темпора, 2003. 416 с.

II. Монографії і статті

57. Бернштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50 – 60-х років ХІХ ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 215 с.
58. Білокінь О. І. Питання про українську школу в ІІІ Думі (1907-1912 рр.) // Збірник наук. праць Харківського держ. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Харків: Основа, 1999. С. 209-216.
59. Болдирев О. В. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі (70-ті роки ХІХ ст. – початок ХХ ст.). Одеса: Маяк, 1994. 144 с.

- 60.Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст.; АН УРСР. Ін-т історії; відп. ред. О. І. Лугова. Київ: Наук. думка, 1980. 153 с.
- 61.Борисенко В. Й., Непорожня Г.А. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. 149 с.
- 62.Верба І. В., Шаповал Ю.І. Михайло Грушевський. Київ: Видав. дім «Альтернативи», 2005. 352 с.
- 63.Воробей П. І. З історії української преси в Росії (1905–1914). Укр. істор. журн. 1971. № 10. С. 48–56.
- 64.Гермайзе О. Ю. Нариси з історії революційного руху на Україні. Київ: Книгоспілка, 1926. Т. І: Революційна Українська Партія (РУП). 387 с.
- 65.Гехтер М. Г. Сільськогосподарська кооперація на Україні російській. Перший український просвітньо-економічний конгрес. Львів, 1910–1911. С. 596.
- 66.Гирич І. Б. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX – 20-х рр. XX ст. // Укр. історик. 1996. № 1/4 (128/131). С. 142–187.
- 67.Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX ст.: Дослідження. Київ: Смолоскип, 1996. 124 с.
- 68.Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: навч. посібник [для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів. 2-ге вид. Київ: Генеза, 2000. 360 с.
- 69.Грицак Я. Й. Українська історіографія. 1991-2001: Десятиліття змін. Україна модерна. Київ – Львів, 2005. Ч. 9. С. 43-68.
- 70.Грушевський М. С. З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток. Wien, 1922. 212 с.
- 71.Грушевський М. С. Ганебній пам'яті // Україна. 1926. Кн. 4 (18). С. 46-51.

72. Грушевський М. С. Сто літ українського народництва // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Науковий щорічник за 1927 р. Київ, 1927. Вип. 1. С.
73. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. С. Грушевський; [уклад. О. Л. Копиленко; відп. ред. С. І. Матвієнко, Л. Г. Паламарчук, Н. П. Підлужна]. Київ: Т-во «Знання» України, 1991. 240 с.
74. Додонова Г. В. Культурно-просвітницька діяльність наукової інтелігенції Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст. Укр. істор. журн. 2011. № 3. С. 89-94.
75. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. Відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. 314 с.
76. Дорошенко Д. І. Євген Чикаленко: Його життя і громадська діяльність (1861–1929) / Д. І. Дорошенко. Прага: Вид-во фонду Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 1934. 100 с.
77. Дорошенко Д. І. Володимир Антонович: Його життя й наукова та громадська діяльність. Прага: Вид-во Юрія Тищенка, 1942. 268 с.
78. Драгоманов М. П. Нові українські пісні про громадські справи. Женева: Печатня «Громади», 1881. 227 с.
79. Драгоманов-Липинський С. З історії поняття «інтелігенція». URL : <http://politiko.ua/blogpost27566>
80. Єгунова-Щербина С. Одеська громада кінця 70-х років // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст.; за ред. акад. М. Грушевського; Історична секція УАН. Київ.: ДВУ, 1927. Кн. 1. С. 192.
81. Скульчик С. О. Пробудження нації: До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. Мельбурн: Відділ славістики Університету ім. Монаша, 1994. 125 с.
82. Скульчик С. О. Український національний рух: здобутки та перспективи досліджень (замість післямови) // Нариси з історії українського

- національного руху. Київ.: Ін-т історії України НАН України, 1994. С. 159-167.
- 83.Єфремов С. О. Історія українського письменства; [редагування й передм. М. К. Наєнка]. Київ.: Феміна, 1995. 688 с.
- 84.Заводовський А. А. І. Волошиновський та його газета «Світова зірниця» у 1906–1907 рр. // Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 318-321.
- 85.Заводовський А. А. Українська преса початку ХХ ст. як важливий фактор національно-політичного руху: історіографія питання // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ОЮМ, 2001. Т. 7 (9): Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали Міжнар. наук. конф., 25–26 жовт. 2001 р. С. 379-386.
- 86.Зайцева З. І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): монографія; Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана; відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: КНЕУ, 2006. 368 с.
- 87.Зашкільняк Л. О. М. С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.) // М. С. Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.) / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; ІЦІА України у м. Львові; Упоряд. Л. Зашкільняк. Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1997. С. 222-254.
- 88.Іваненко В. Г. Олена Пчілка як дослідниця народного мистецтва // Народна творчість та етнографія. 1989. № 6. С. 69.
- 89.Інтелігенція. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Інтелігенція>.
- 90.Історія української літератури: У 8 т. Київ.: Наук. думка, 1969. Т. 4. Кн. 1.: Література 70-90-х років ХІХ ст. 1969. 433 с.
- 91.Історія української культури: у 5-ти т. Т. 4. Кн. 1: Українська культура ХІХ століття. Київ: Наук. думка, 2008. 1007 с
- 92.Історія української літератури: У 2 т. Київ.: Наук. думка, 1987. Т. 1. 631 с.

93. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст.: соціально-політичний портрет. Київ.: Либідь, 1993. 176 с.
94. Катренко А. М. Український національний рух XIX століття: навч. посіб. для студ. іст. ф-тів; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ: РВЦ «Київський університет», 1999. Ч. 2: 60–90-ті роки XIX ст. 190 с.
95. Катренко А. М., Катренко Я. А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки XIX ст.). Київ.: Б. в., 2003. 180 с.
96. Книга і друкарство на Україні / За ред. П. М. Попова. Київ.: Наук. думка, 1965. 315 с., іл.
97. Колесник В. Ф. Волошиновський Йоахім (1870-1945). Відомі поляки в історії Вінничини: Біографічний словник. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. С. 88-96.
98. Колесник В. Ф., Надтока О. М. Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ.: Хрещатик, 2002. 164 с.
99. Коляда І. Громадсько-політична активність західноукраїнської інтелігенції у Російській імперії у роки Першої світової війни // Наука. Релігія. Суспільство. Донецьк, 2004. № 3. С. 70–74.
100. Коляда І. А. Роль української інтелігенції в формуванні української модерної нації // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. Київ.: Ін-т історії України НАН України, 2004. Вип. VIII. С. 212–219.
101. Коляда І. А. Роль української інтелігенції у становленні вітчизняної періодики на початку XX ст. // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2004. С. 227–232.
102. Коляда І. А. Ідейні розмежування в українській інтелігенції під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; редкол.: О. П. Реєнт

- (голова) та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. IX. С. 92-102.
103. Коляда І. А. Українська інтелігенція й «українське питання» в умовах Першої світової війни на сторінках преси // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. X. С. 200–210.
 104. Коляда І. А. Українська інтелігенція і преса у боротьбі за вирішення мовного питання на початку XX ст. // Іст. журнал. 2006. № 1. С. 80-85.
 105. Коляда І. А. Формування етносоціальної свідомості українського народу наприкінці XIX – на початку XX ст.: історіософський аспект // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; редкол.: чл.-кор. НАН України О. П. Реєнт (голова) та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. Вип. XI. С. 18-27.
 106. Коляда І. А. Інтелігенція та українська ідея в російському імперському суспільстві кінця XIX – початку XX ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. праць / Дніпропетровський нац. ун-т; Редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. Вип. 5. С. 205-215.
 107. Коновець О. Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.). Київ: Хрещатик, 1992. 120 с.
 108. Костенко В. Д. Феномен інтелігенції: історичні етапи становлення. Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. 2010. Вип. 10. С. 35-39
 109. Курс історії української літературної мови / За ред. академіка АН УРСР І. К. Білодіда. Київ: Рад. школа, 1958. Т. 1.: Дожовтневий період. 596 с.
 110. Лисенко О. В. Українська видавнича справа. Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Кол. наук. монографія в

- З-х ч. / Ін-т історії України НАН України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. Ч. II. С. 76-109.
111. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. Між історією й політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. Мюнхен: Сучасність, 1973. С. 76-99.
 112. Малюта О. В. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.). Київ: Вид. центр «Просвіта», 2008. 840 с.
 113. Миронець Н. І., Стаовойтенко І. Євген Чикаленко і Петро Стебницький: на спільному шляху до втілення національної ідеї // Євген Чикаленко – Петро Стебницький. Листування. 1900-1922 рр. / НАН України. Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; [упоряд.: Н. І. Миронець, І. М. Старовойтенко, О. Степченко; вступ. стаття Н. І. Миронець, І. М. Старовойтенко]. Київ: Темпора, 2008. С. 6-24.
 114. Нагірняк О. Р. Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX ст. – 1917 р.); наук. ред. В. І. Сергійчук. Київ: ПП М. І. Сергійчук, 2007. 652 с.
 115. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3 кн. / Відп. ред. Ю. О. Курносов; Авт.: С. І. Білокінь, О. Д. Бойко, Г. С. Брега та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. Кн. 1. 138 с.
 116. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3 кн. / Відп. ред. Ю. О. Курносов; Авт.: С. І. Білокінь, О. Д. Бойко, Г. С. Брега та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. Кн. 2. 172 с.
 117. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3 кн. / Відп. ред. Ю. О. Курносов; Авт.: С. І. Білокінь, О. Д. Бойко, Г. С. Брега та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. Кн. 3. 153 с.
 118. Нариси з історії українського національного руху: Колективна монографія / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. 189 с.

119. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т.; НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. Київ: Укр. письменник, 2007. Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. 463 с.
120. Нахлік Є.К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т.; НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. Київ: Укр. письменник, 2007. Т. 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. 462 с.
121. Огієнко І. Історія українського друкарства / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. Київ: Либідь, 1994 448 с.
122. Огієнко І. Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2001. 440 с.
123. Огієнко І. Українська культура. Київ: Друкарня «І. Чоколов», 1918. 275 с.
124. Оглоблин О. П. Думки про сучасну українську советську історіографію. Нью-Йорк: ООЧСУ, 1963. 87 с.
125. Павлюк М. В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду. Київ–Одеса: Вищ. шк., 1978. 184 с.
126. Палієнко М. Г. «Кієвская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.); [Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка]. Київ: Темпора, 2005. 384 с.
127. Плющ П. П. Українська літературна мова другої половини XIX – початку XX ст., шляхи її розвитку і специфіка її. Київ: «Радянська школа», 1958. 291 с.
128. Подолян В. В., В. П. Рекрут. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897–1939 рр.): Монографія, В. П. Рекрут. Вінниця, 2005. 454 с.

129. Профессор Дмитрий Иванович Багалея: К тридцатилетней годовщине его учено-педагогической деятельности (1880–1910 гг.). Харьков: Изд. Харьковского ист.-филол. о-ва, 1912. 82 с.
130. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.); Ін-т історії України НАН України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 340 с.
131. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О. С. Рубльов; [НАН України. Інститут історії України; відп. ред. С. В. Кульчицький]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. 648 с.
132. Рудницький Є. «Дело о ношении хлопманского костюма» / Євген Рудницький // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст.; за ред. акад. М. Грушевського; Історична секція УАН. Київ: ДВУ, 1928. Кн. 2. С. 122.
133. Савченко Ф. Я. Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр.. Харків-Київ.: Держвидав України, 1930. 415 с.
134. Сарбей В. Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. Укр. істор. журн. 1991. № 5. С. 5.
135. Сарбей В. Г. Етапи формування української національної свідомості (кінець XVIII – початок XX ст.). Укр. іст. журн. 1993. № 7/8. С. 3–16.
136. Сарбей В. Г. Національне відродження України. Київ: Видав. дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
137. Семенюк С. Феномен українства. Львів: Апріорі, 2013. 664 с.
138. Синявский А. А. И. Маркович – историк Новороссийского края // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Год первый. Екатеринослав, 1904. С. III-IX.
139. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наук. думка, 2001. 912 с.

140. Січинський В. Історія українського мистецтва. В. 2-х т. Нью-Йорк: Наукове товариство імені Шевченка в Америці, 1956. Т. 2.: Архітектура. 74 с.
141. Січинський В. Чужинці про Україну. Авгсбург: Видання Петра Павловича, 1946. 118 с.
142. Скрипник Г. А. Передмова/ Історія української культури: у 5-ти т. Т. 4. Кн. 1: Українська культура XIX століття. Київ: Наук. думка, 2008. С. 5-26.
143. Старовойтенко І. М. «...Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці»: Про Петра Стебницького і його служіння українській справі // Петро Стебницький. Вибрані твори / Упорядкув. та вступна стаття І. Старовойтенко. Київ: Темпора, 2009. С. 11-28.
144. Тимчик Н. П. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в Києві (1873–1876) // Вісник Київського університету. Історія. Київ, 1998. Вип. 40. С. 75-78.
145. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Т. 7. Санкт-Петербург: Изд-во Гильтенбрандта, 1872. С. 248–249.
146. Українська мова: Енциклопедія / [НАН України: Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Ін-т української мови; Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана; редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін.]. Вид. 3-тє, зі змінами і доповн. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. 856 с.
147. Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. Ч. I. 205 с.
148. Франко І. Я. Поза межами можливого // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 45: Філософські праці. С. 276–285.
149. Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. / Изд. Харьк. ГСК; Под ред. действ. чл.-секр. П. С. Ефименко. Харьков: Тип. губ. правл.: 1884. 41 с.

150. Хатченко А. М. П. Драгоманов и вопрос о самостоятельности украинской культуры (К годовщине смерти); Отд. оттиск из журн. «Украинская жизнь». Москва: Б.в., 1912. С. 4.
151. Хатченко А. Юрий Юрьевич Цветковский, как общественный деятель (Память одного из последних украинофилов) // Украинская жизнь. 1913. № 7-8. С. 97–108.
152. Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів; Держкомархівів України: Укр. наук.-досл. ін-т архівної справи та документознавства; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ: Держкомархівів України, 2001. 356 с.
153. Щербак М. Г. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – поч. XX ст.). Київ: ІЗМН, 1997. 92 с.
154. Щербак Н. О. Інтелігенція в боротьбі за відміну обмежень українського слова // Наукові записки з української історії: Збірник наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2000. Вип. 10. С. 168–171.
155. Щербак Н. О. Активізація українського національно-визвольного руху на рубежі XIX – XX ст. // Наукові записки з української історії: Збірник наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2001. Вип. 12. С. 151–157.
156. Щербак Н. О. Процес українського націєтворення та антиукраїнські акти царизму другої половини XIX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2003. № 2. С. 203-209.
157. Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. Киев: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев и К °, 1912. 588 с.
158. Щербина В. І. Перша Київська Народна Авдиторія (З культурного життя Києва в кінці XIX та на початку XX ст.) // Україна. 1930. Травень – червень. Кн. 41. С. 22–59.
159. Янишин Б. М. Народовці на рубежі 70-80-х рр. XIX ст.: творення нової моделі політичної культури // Укр. істор. журн. 2001. № 6. С. 86-100.